

BOUWHISTORISCHE VERKENNING

**VOORMALIG ZIEKENHUIS SINT
ANTHONY GASTHUIS**

Pijlsteeg en Perkswaltje Leeuwarden

JULI 2017

colofon

Betreft:

**Bouwhistorische verkenning
Vm Ziekenhuis Sint Anthony Gasthuis
Perkswaltje 12
8911 EL Leeuwarden**

Informatie:

**Historisch Centrum Leeuwarden
Groeneweg 1
8911 EH Leeuwarden
T 058 233 235**

Opdrachtgever:

**Stichting Sint Anthony Gasthuis
Grote Kerkstraat 39
8911 EA Leeuwarden**

Architect:

**Adema Architecten
Vleesmarkt 7
9101 MH Dokkum
T 0519 295 665**

Onderzoek:

**Reitse de Vries Bouwhistorie
Friese Veldweg 17
8398 ET Blesdijke
T 06 48792898
info@reitsedevries.nl
reitsedevries.nl**

Inhoud

Inleiding	5	5.3	Uitbreiding ziekenhuis 1928: Perkswaltje, Pijlsteeg en Nauwe Gasthuissteeg	29
Objectgegevens	6		<i>Algemeen</i>	29
			<i>Dagverblijven en slaapzalen Pijlsteeg</i>	30
			<i>Zwakkenkamers Pijlsteeg</i>	31
1. Samenvatting	7		<i>Tuininrichting</i>	31
1.1 Samenvatting bouwhistorie	7		<i>Overzicht van de gevelstenen aan de Pijlsteeg</i>	32
1.2 Samenvatting waardestelling	7		<i>Dichtzetting Nauwe Gasthuissteeg</i>	33
1.3 Samenvatting aanbeveling	8		<i>Achtergevels dichtzetting nauwe Gasthuissteeg</i>	33
1.4 Samenvatting archiefonderzoek	9		<i>Gevelaanzichten binnenplaats achter Perkswaltje 26</i>	33
			<i>Achtergevels zwakkenkamers</i>	33
2. Stedenbouwkundige context	11	6. Bouwhistorie interieur	34	
3. Situering en structuur	15	6.1	Voormalig weeshuis Perkswaltje 24	34
3.1 Situering	15		<i>Algemeen</i>	34
3.2 Bouwmassa/structuur	16		<i>Voorhuis: kelder</i>	34
4. Opdrachtgever en architect: Sint Anthony Gasthuis en W.C. de Groot	20		<i>Voorhuis: begane grond</i>	36
4.1 Het Sint Anthony Gasthuis	20		<i>Voorhuis: verdieping</i>	37
4.2 Architectuur van W.C. de Groot	21		<i>Voorhuis: zolder</i>	38
			<i>Achterhuis: begane grond</i>	39
			<i>Achterhuis: verdieping / Oudheidkamer</i>	39
5. Bouwhistorie exterieur	23	6.2	Perkswaltje 26	40
5.1 Voormalig weeshuis Perkswaltje 24	23		<i>Algemeen</i>	40
<i>Voorhuis: voorgevel noord</i>	23		<i>Kelder</i>	40
<i>Voorhuis: zijgevel west</i>	25		<i>Begane grond</i>	41
<i>Achterhuis algemeen</i>	25		<i>Verdieping</i>	41
<i>Achterhuis: zijgevel west</i>	25		<i>Zolder</i>	44
<i>Achterhuis: achtergevel zuid</i>	25	6.3	Uitbreiding ziekenhuis 1928: Perkswaltje en Pijlsteeg	45
<i>Achterhuis: zijgevel oost</i>	26		<i>Algemeen</i>	45
<i>Binnenplaats achter achterhuis: muren west en zuid</i>	26		<i>Dagverblijven en slaapzalen</i>	45
			<i>Zwakkenkamers</i>	47
5.2 Woning Perkswaltje 26	27		<i>Dichtzetting Nauwe gasthuissteeg</i>	48
<i>Algemeen</i>	27			
<i>Voorgevel</i>	27			
<i>Achtergevel</i>	28			

7. Waardestelling	50	7.12	Globale waarderingsplattegronden alle bouwdelen	54
7.1	Uitgangspunten	50	7.13	Waarderingsplattegronden voormalig weeshuis en achterhuis
7.2	Algemeen	50		<i>Kelder</i>
	<i>Nationaal belang</i>	50		<i>Voormalig weeshuis begane grond</i>
	<i>Regionaal belang</i>	50		<i>Uitbreiding ziekenhuis 1913 en tuinmuur begane grond</i>
7.3	Bouwmassa	51		<i>Voormalig weeshuis verdieping</i>
7.4	Exterieur			<i>Uitbreiding ziekenhuis 1913 en tuinmuur verdieping</i>
	voormalig weeshuis (1869) en achterhuis (1913)	51		<i>Voormalig weeshuis zolder</i>
	<i>Gevels</i>	51		<i>Uitbreiding ziekenhuis 1913 ter hoogte bovenste kozijnen</i>
	<i>Gevelopeningen</i>	51	7.14	Waarderingsplattegronden voormalig Perkswaltje 26
7.5	Exterieur Perkswaltje 26 (1887-1900)	51		<i>en uitbreiding ziekenhuis 1928</i>
	<i>Gevels</i>	51		<i>Voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928,</i>
	<i>Gevelopeningen</i>	51		<i>begane grond</i>
7.6	Exterieur ziekenhuisuitbreiding 1928	51		<i>Voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928,</i>
	<i>Gevels</i>	51		<i>verdieping</i>
	<i>Gevelopeningen</i>	52		<i>Voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928,</i>
7.7	Constructie	52		<i>zolder</i>
7.8	Interieur voormalig weeshuis	52	8. Aanbeveling	65
	<i>Kelder</i>	52	8.1 Nader bouwhistorisch onderzoek	65
	<i>Begane grond, verdieping en zolder</i>	52	8.2 Verwachtingen	65
7.9	Interieur achterhuis /		Bronnen	66
	eerste ziekenhuisuitbreiding	52	Bijlage	67
7.10	Interieur Perkswaltje 26	53	<i>I Verbouwingstekeningen Van Manen en Zwart Architecten, 1988-1991</i>	68
	<i>Kelder</i>	53	<i>II Bestek en voorwaarden, waarnaar zal worden aanbesteed:</i>	70
	<i>Begane grond</i>	53	<i>het afbreken van twee woningen en het maken van een nieuw huis op</i>	
	<i>Verdieping</i>	53	<i>het Perkswaltje te Leeuwarden, Leeuwarden 1869</i>	
	<i>Zolder</i>	53		
7.11	Interieur ziekenhuisuitbreiding	53		
	<i>Gebouw dagverblijven en slaapzalen</i>	53		
	<i>Zwakkenkamers</i>	53		
	<i>Dichtzetting Nauwe Gasthuissteeg</i>	53		

Inleiding

In 1869 werd door het Sint Anthony Gasthuis een weeshuisje gebouwd aan het Perkswaltje. In 1913 werd het verbouwd tot ziekenhuisje en uitgebreid met een achterhuis. In 1928 werd het ziekenhuis fors uitgebreid met een pand aan het Perkswaltje en twee gebouwen aan de Pijlsteeg. Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw werd het complex verbouwd tot appartementen. Het complex is aan een grootschalige interne renovatie toe. Het blijven appartementen.

Mochten deze plannen doorgang kunnen vinden, zal het pand, waar nodig, hersteld worden. Deze werkzaamheden zullen begeleid worden door Adema Architecten uit Dokkum.

Alvorens tot definitieve planvorming wordt overgegaan, zal eerst een bouwhistorische verkenning worden uitgevoerd. Aangezien het complex grote cultuurhistorische waarde heeft, is een dergelijke verkenning wenselijk. Het rapport is geschreven volgens de in 2009 opgestelde richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek.

Een van de belangrijkste doelen van bouwhistorisch onderzoek is het vastleggen van de bouw- en verbouwgesciedenis. Aan de hand van gevelaanzichten, de constructie, de indeling, de interieurafwerking, archiefonderzoek en oude kaarten, tekeningen en foto's wordt getracht de bouwgeschiedenis zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. Hiermee wordt een overzicht gemaakt van de monumentale waarden van het onderzochte object. De toekomstige plannen zullen getoetst worden aan deze bouwhistorische verkenning. Sloop van waardevolle elementen kan op deze manier voorkomen worden.

Bovendien zal dit onderzoek de kennis over de bouwgeschiedenis van Leeuwarden en gebruik van oude ziekenhuizen in Friesland en Nederland vergroten.

Het onderzoek staat in dit specifieke geval ten dienste van de definitieve planvorming, de aanvraag van subsidie en de aanvraag van een omgevingsvergunning.

Voordat daadwerkelijk op de bouwhistorie van het pand wordt ingegaan, volgen eerst een samenvatting van dit rapport en de stedenbouwkundige context van het gebied waarin het onderzochte pand zich bevindt.

De bouwhistorische beschrijving wordt als volgt behandeld: allereerst wordt de situering beschreven en daarna de bouwmassa/structuur van het pand. Zo wordt een goed overzicht verkregen van de plaats van het object en van de verschillende bouwdelen. Vervolgens wordt per bouwdeel het exterieur, de constructie en het interieur beschreven.

Bij de waardestelling wordt het object gewaardeerd aan de hand van waarderingsplattengronden. Hoge monumentwaarden, positieve monumentwaarden en indifferente waarden van alle bouwonderdelen zullen hierop worden aangegeven. Tevens worden de monumentwaarden beschreven.

Ten slotte worden er aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek. Er worden verwachtingen uitgesproken over eventueel aanwezige oude interieuronderdelen die niet zichtbaar waren, maar tijdens de verbouw aan het licht kunnen komen en er worden enkele algemene adviezen gegeven. Aangezien de appartementen nog werden bewoond kon geen destructief onderzoek plaats vinden.

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van:

- opmetingstekeningen van Adema Architecten;
- archief Historisch Centrum Leeuwarden;
- uittreksel monumentenregister Gemeente Leeuwarden (zie bijlage);
- Tresoar: oude foto's en kadastrale kaarten

De kleurenfoto's in het rapport zijn gemaakt door R. de Vries, tenzij anders vermeld.

*R. de Vries, MA
juli 2017*

Objectgegevens

Adres:

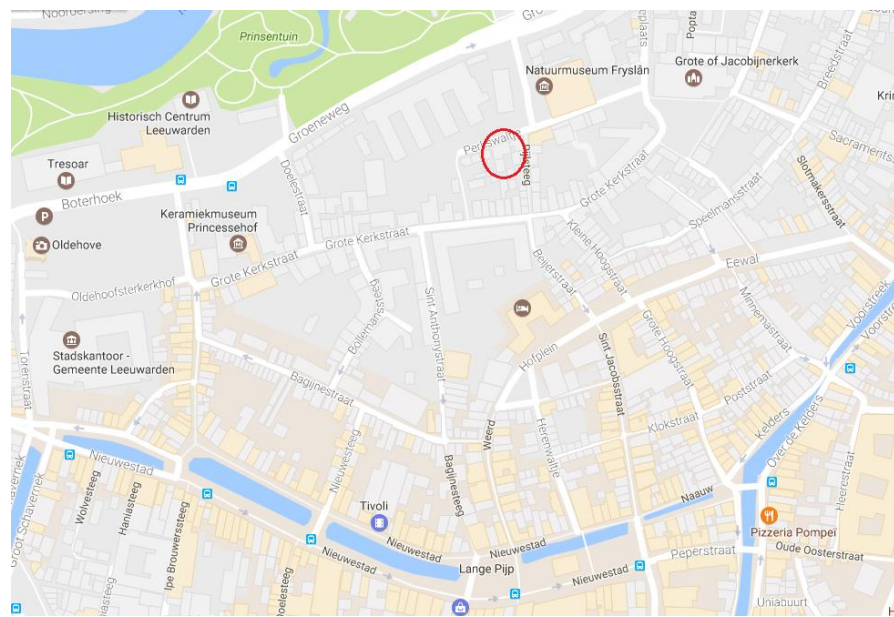
Perkswaltje 12
8911 EL Leeuwarden
Gemeente Leeuwarden
Friesland

Satellietfoto. Bron: Google Earth

Kadastrale gegevens:

1832: Leeuwarden Sectie C, volgnr. 1 (Oldehove);
kavelnummers 157-163 en 164-168
(kaartnummer MIN02053C01)
1887: Leeuwarden Sectie C1;
kavelnummers 1086, 157-162, 1162 en 1314
(kaartnummer 15826a)
1876: (later bijgewerkt) Het Perkswaltje 26
Nauwe Gasthuissteeg 2-10 (205-209)
Het Perkswaltje 24 (212)
2017:

Stadsplattegrond. Bron: Google Maps

1. Samenvatting

1.1 Samenvatting bouwhistorie

Tot laat in de negentiende eeuw bestond het carré tussen Grote Kerkstraat, Pijlsteeg, Perkswaltje en Wijde Gasthuissteeg maar liefst uit 40 eenkamerwoningen, pakhuizen of schuurtjes en 15 huizen.

In 1869 liet het Sint Anthony Gasthuis een weeshuis bouwen aan Perkswaltje 24. Perkswaltje 26, aan de andere kant van de voormalige Nauwe Gasthuissteeg wordt gebouwd aan het eind van de negentiende eeuw.

Het weeshuis werd in 1913 verbouwd tot ziekenhuis en tevens aan de achterzijde uitgebreid.

Tot 1927 koopt het Sint Anthony Gasthuis vele panden aan in het bouwblok. In 1928 wordt de uitbreiding van het ziekenhuis mogelijk en de opdracht gaat naar huisarchitect W.C. de Groot. Perkswaltje 24 en 26 worden verbouwd en vormen samen met twee uitbreidingen aan de Pijlsteeg en de overbouw van de Nauwe Gasthuissteeg het nieuwe ziekenhuiscomplex. Ten behoeve van deze uitbreiding werden aan de Pijlsteeg en Nauwe Gasthuissteeg pakhuizen en eenkamerwoningen gesloopt. In de periode 1963-1965 werd het ziekenhuiscomplex verbouwd tot verschillende appartementen. In 1988-1991 kwamen er meerdere appartementen en werd het complex gemoderniseerd.

1.2 Samenvatting waardestelling

De uitbreiding van het ziekenhuis van 1928 is de belangrijkste bouwfase en heeft hoge monumentwaarde. Ook alle onderdelen ouder dan 1928 hebben hoge monumentwaarde. Hierbij moet men denken aan de bouwfase van 1913, maar ook aan de bestaande en verbouwde panden van 1869 (voormalig weeshuis) en voormalig Perkswaltje 26 (1887-1900).

De verbouwing van de jaren '60 van de vorige eeuw wordt positief gewaardeerd. Het is een kenmerkende bouwfase en met name in enkele appartementen nog zeer gaaf aanwezig.

De aanpassingen van na 1988-1991 hebben geen monumentale waarde.

Bouwfaserings van de bouwdelen aan het Perkswaltje (boven).

■ 1869	Voormalig Weeshuis	Perkswaltje 24
■ 1887-1900	Woning	Perkswaltje 26
■ 1913	Eerste uitbreiding ziekenhuis	
■ 1928	Tweede uitbreiding ziekenhuis	

Groen, blauw, paars en rood waren vanaf 1928 gezamenlijk het ziekenhuiscomplex.

1.3 Samenvatting aanbeveling

Nader bouwhistorisch onderzoek

Van groot belang tijdens de komende verbouwing is het zorgvuldig demonteren van de indifferente voorzetwanden, verlaagde plafonds en vloerbedekking. Oude interieurelementen kunnen tevoorschijn komen. Als dit het geval is, wordt nader bouwhistorisch onderzoek aanbevolen. Tevens wordt kleuronderzoek aanbevolen.

Voormalige woning Perkswaltje 26. Vanaf 1928 behorend bij ziekenhuis. Foto 1973. Bron: RCE

Voormalig weeshuis 1869. In 1913 verbouwd tot ziekenhuis. De voormalige Nauwe Gasthuissteeg (links ervan) werd in 1928 dichtgezet. Foto 1973. Bron: RCE.

1.4 Samenvatting archiefonderzoek

Hieronder volgt een beknopt overzicht van de bouwgerelateerde onderzoeksresultaten uit:

H.P. Oly, *Huisonderzoek Perkswaltje Pijlsteeg*, Leeuwarden februari 2017

16-08-1867

Twee huizen (Kad. 1832: C164 en C166) ter plekke van het voormalige weeshuis werden door het SAG aangekocht van Jan Pieter Velkers. C 165 was vermoedelijk al in het bezit van het SAG.

1869

Sloop van C164, C165 en C166 en op de plaats ervan nieuwbouw van een weeshuis. Vermoedelijk was Frederik Stoett die toen optrad als huisarchitect van het SAG, de ontwerper ervan. Het huis omvatte een zit- en een eetkamer aan het Perkswaltje, een speelkamer, een grote slaapzaal boven en een kleine ziekenzaal.

[Het nieuw gebouwde weeshuis was dieper dan bovenbeschreven drie kavels. Wat er met C167 en C168 is gebeurd, blijft onduidelijk].

1905

[Op Pijlsteeg 23 (C. 148) laat A.C. Beeling een nieuw huis bouwen. Het zou ten behoeve van het slaapgebouw van het latere ziekenhuis in 1928 alweer worden afgebroken]

21-09-1910

Kad. 1832 C169 wordt door het SAG aangekocht van G. Hardorf.

11-10-1912

SAG koopt pakhuis in de Dichte Gasthuissteeg 118 (G217) (KAD. 1912: C1819). [Vrijstaand pand aan het eind van de Dichte Gasthuissteeg, achter Grote Kerkstraat 53].

1913

Weeshuis kreeg een nieuwe bestemming als ziekenhuis voor het gasthuis.

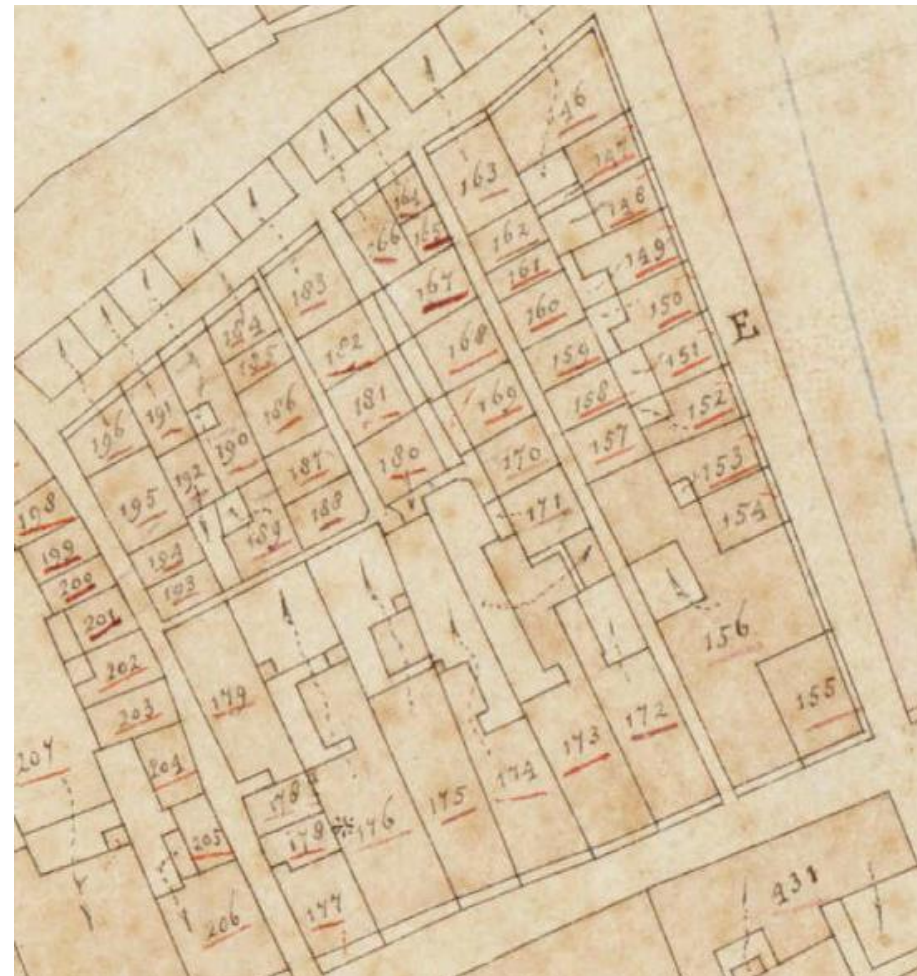
13-12-1916

SAG koopt twee bergplaatsen aan de nauwe Gasthuissteeg van A.C. Beeling (Kad. 1832: C 161 en C158);

SAG koopt vier woningen en een pakhuis aan de Pijlsteeg van A.C. Beeling (Kad. 1832: C 148, C149, C 150, C 151 en C152)

1918

SAG koopt pakhuis Nauwe Gasthuissteeg (Kad. 1832: C157)

Kadastrale minuut 1832. Ter plekke van kavelnummers 157-163 en 164-168 staat het huidige Perkswaltje 12.

1926

SAG koopt twee woningen in de Nauwe Gasthuissteeg van J. Dijkstra en B.H. Burgers (Kad. 1832: C159 en C160)

1927

SAG koopt woning aan Perkswaltje / Nauwe Gasthuissteeg van H. Drent (Kad. 1832: C163)

1928

SAG koopt woonhuis aan de Pijlsteeg van Diaconie van de Hervormde Gemeente te Leeuwarden (Kad. 1832: C 153).

1928

De panden welke door het SAG werden aangekocht in de periode 1910-1928 werden afgebroken [behalve Kad. 1832: C 163] ten behoeve van de uitbreiding van het ziekenhuisje, naar ontwerp van toenmalig huisarchitect W.C. de Groot.

1939

Blijkens Het Sint Anthony Gasthuis in Leeuwarden (een uitgave ter gelegenheid van de Open Monumentendag 2006) vond in 1939 onder leiding van de toenmalige gasthuisarchitect M.O. Meek opnieuw een verbouwing plaats waarbij weduwenkamers ontstonden.¹ Hiervan zijn geen archivalische gegevens aangetroffen.

1963-1965

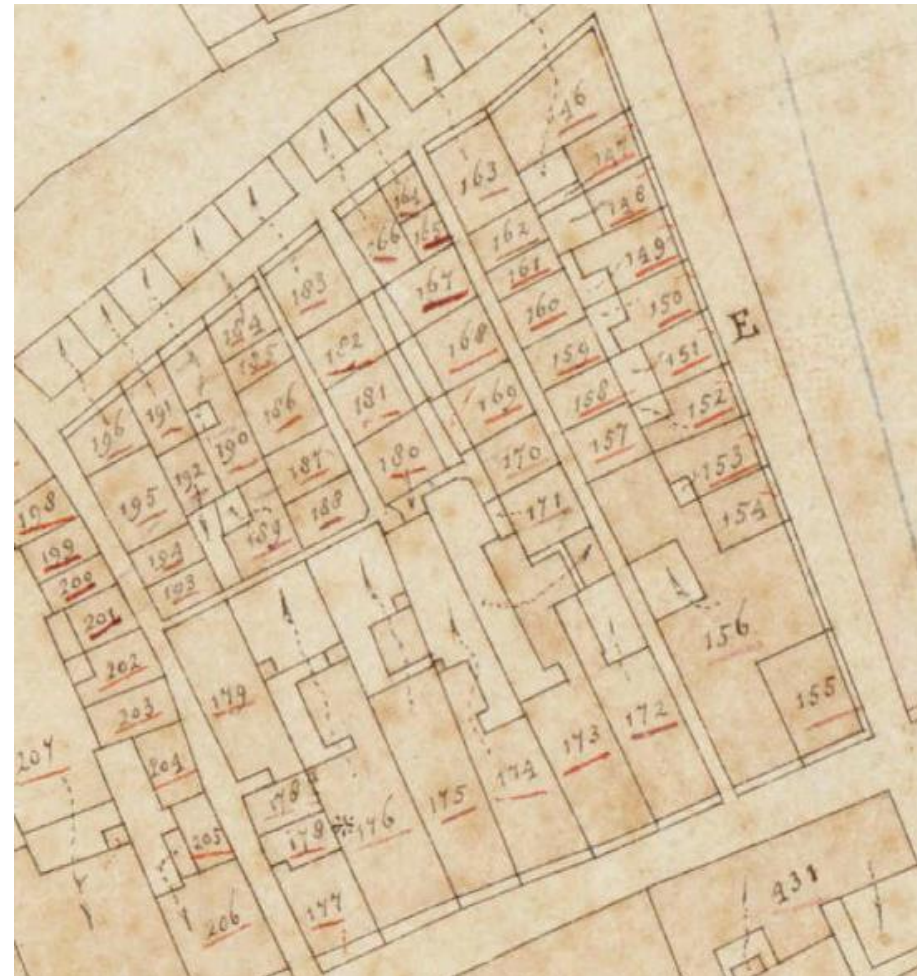
Het ziekenhuis werd opnieuw voor een deel verbouwd o.l.v. het architectenbureau Ir. J.E. Wiersma.

1988-1991

Onder leiding van Van Manen en Zwart Architecten vond een verbouwing plaats van wat toen de Perkflat werd genoemd. Dit complex omvatte ook het hoekpand en Pijlsteeg 25.

1990-2017

Geen stukken in archieven betreffende eventuele verbouwingen die na ca. 1990 hebben plaatsgevonden.

Kadastrale minuut 1832. Ter plekke van kavelnummers 157-163 en 164-168 staat het huidige Perkswaltje 12.

¹ Hoeve, H. ten e.a. (red.) Het Sint Anthony Gasthuis in Leeuwarden (Leeuwarden 2006) p. 39.

2. Stedenbouwkundige context

Het bouwblok waarbinnen het complex van het voormalig ziekenhuis zich bevindt ligt op de noordwestflank van de Nijehoveterp. Pas in de late middeleeuwen werden op deze blokken huiserven uitgegeven. Het bouwblok grenst aan een straat die zeker vanaf het begin van het tweede millennium een belangrijke verkeersfunctie in de nederzetting vervulde. De Grote Kerkstraat sloot de terpen aan weerszijden van de Ee aan op Oldehove, waar de belangrijkste parochiekerk stond, de Sint-Vitus. Bovendien vormde de Pijlsteeg, aan de oostzijde van het bouwblok, een onderdeel van de noord-zuidroute die de Wirdumerdijk met de landweg (het huidige Jelsumerbinnenpad) naar noordelijk Friesland verbond. Het bouwblok moet al vroeg stedelijke bebouwing hebben gekend, want het kwam binnen de eerste stadsgracht / sloot, die rond 1300 al bestond, te liggen.

Na de aanleg van de tweede stadsgracht aan het eind van de zestiende eeuw, verloor de Pijlsteeg haar belangrijke verkeersfunctie, aangezien de landweg van en naar noordelijk Friesland, via de Hoeksterpoort een aansluiting kreeg op de Voorstreek. Het economisch centrum verplaatste zich van de Hoogstraten naar de Brol en Voorstreek. Ook de Oude stadsgracht, noordelijk van het Perkswaltje, speelde vanaf dat moment enkel een rol als verkeersader van secundair belang. Vanaf dat moment zal de bebouwing in deze omgeving zich vooral op de Grote Kerkstraat georiënteerd hebben. Dat deze weg, als een van de eersten van Leeuwarden, de kwalificatie 'straat' (d.w.z. verharde weg) kreeg, wijst indirect op het belang ervan.²

Hoewel zeer schematisch weergegeven, is het bouwblok al te zien op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560). In de toenmalige situatie was de oude binnengracht nog niet gedempt. (huidige St. Anthonystraat). De Grote Kerkstraat, het huidige Perkswaltje (aan de gracht) en de Pijlsteeg, Nauwe Gasthuissteeg en Wijde Gasthuissteeg zijn duidelijk te herkennen. Op deze kaart wordt geen onderscheid gemaakt tussen straatbreedtes. Zodoende zijn de stegen veel breder weergegeven dan ze waarschijnlijk zijn geweest. Gezien de aanwezigheid van deze stegen werd een geconcentreerde bebouwing van dit gebied mogelijk. Behalve kerken en adellijke stadsstinnen werden afzonderlijke panden in deze tijd nog niet ingetekend.

² Henk Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 2

Kaart Jacob van Deventer, ca. 1560

Gezicht op de voormalige Gerkesbrug in Leeuwarden, bij de Jelgerabuurt en Perkswal, aan het einde van de Pijlsteeg. De bebouwing aan het Schoenmakersperk is te zien en op de achtergrond torent het topje van de Oldehove boven de gebouwen en bomen uit. De weergave is hoogst twijfelachtig. 1603

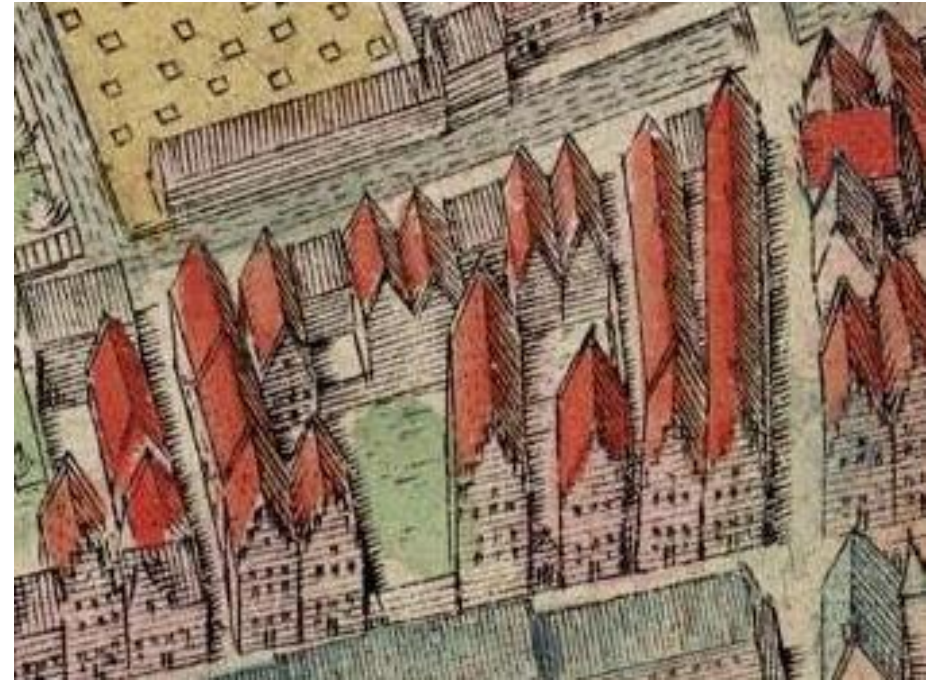
Op een axonometrische projectie van Johannes Sems en Pieter Bast (1603) zijn individuele panden al veel beter te onderscheiden. De Wijde Gasthuissteeg en de binnengracht (Perkswaltje) zijn nog steeds aanwezig en hebben aaneengesloten gevelwanden. Aan de Grote Kerkstraat en het Perkswaltje staan diepe langspanden. De Nauwe Gasthuissteeg is ingetekend, maar de Digte Gasthuissteeg is er nog niet.

De naam Perkswaltje wordt voor het eerst vermeld in 1686 als 't waltje over 't schoenmaeckersperck en vier jaar later als Perckswal. Aan de overkant van het grachtje lag een afgeperkt terrein dat het schoenlappersgilde al in de middeleeuwen van de parochie van Sint-Vitus pachtte voor het looien van leer. De wal is nooit van een houten of stenen opgaande kade voorzien. Aan het Perkswaltje zijn op de plattegrond van 1603 acht huizen afgebeeld en een drietal gebouwtjes die waarschijnlijk als schuurtjes moeten worden geïnterpreteerd.³

Een groot diep pand met een open plaats op het westen is de voormalige Latijnse School, welke werd gesloopt vóór 1630. De sloop gaf aanleiding voor een nieuwe kavelindeling binnen het bouwblok. De voormalige Latijnse school met binnentuin maakte plaats voor de percelen van Grote Kerkstraat 49, 51 en 53.

Axonometrische projectie Johannes Sems en Pieter Bast, 1603 (uitsnede)

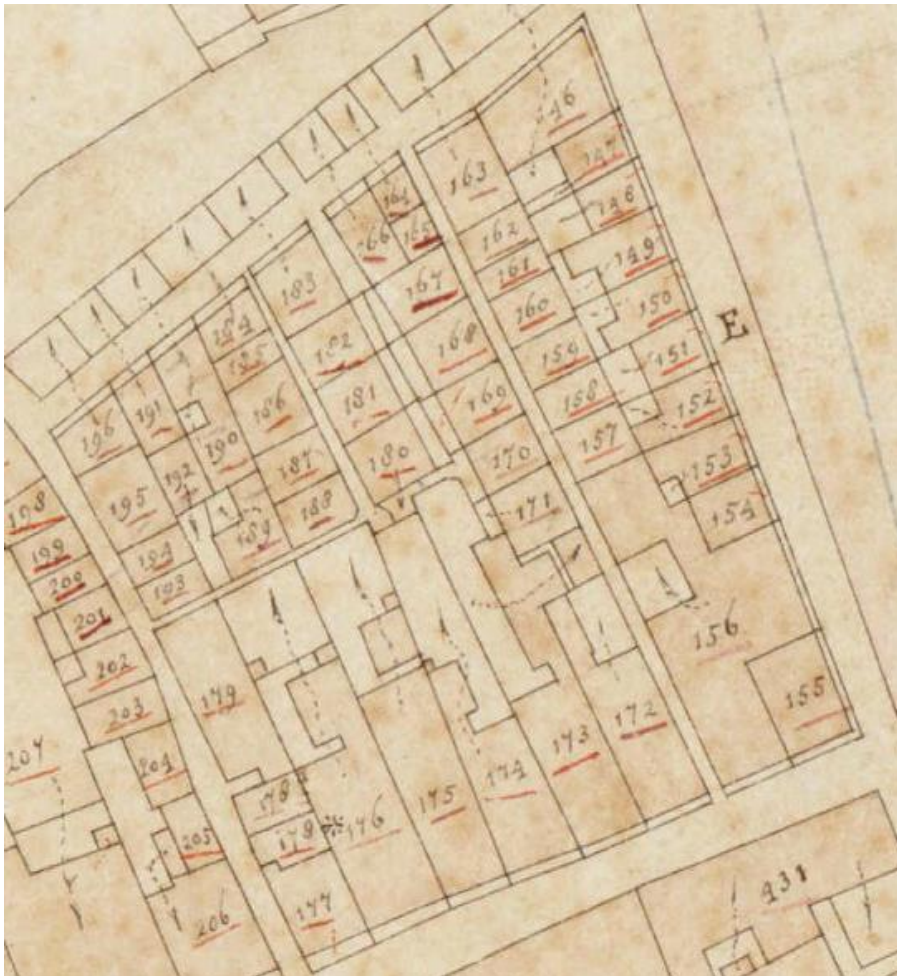
Carré, Axonometrische projectie Johannes Sems en Pieter Bast, 1603 (detail)

Op de kadastrale minuut van 1832 zijn een aantal stegen te zien die vanaf de vroege twintigste eeuw deels verdwenen. De eerste steeg ten westen van de Pijlsteeg, de Nauwe Gasthuissteeg werd in 1928 voor de helft (noord) overbouwd en iets westelijk daarvan loopt nog steeds de Digte Gasthuissteeg dood tegen de bebouwing van de Grote Kerkstraat. Tussen Perkswaltje 6 en 12 (Kad. 1832: 183 en 184) bevond zich tot 1917 de Tipelsteeg die halverwege het bouwblok een haakse bocht naar de Wijde Gasthuissteeg maakte en daarom ook wel de Cromme Ellebooghsteeg genoemd werd. Deze stegen maakten een geconcentreerde bebouwing van het gebied mogelijk en wijzen op een planmatige verkaveling door de laatmiddeleeuwse bezitter van de grond.⁴

³ Henk Oly, *Een beknopte geschiedenis van het Perkswaltje en de Pijlsteeg*, februari 2017, p. 3

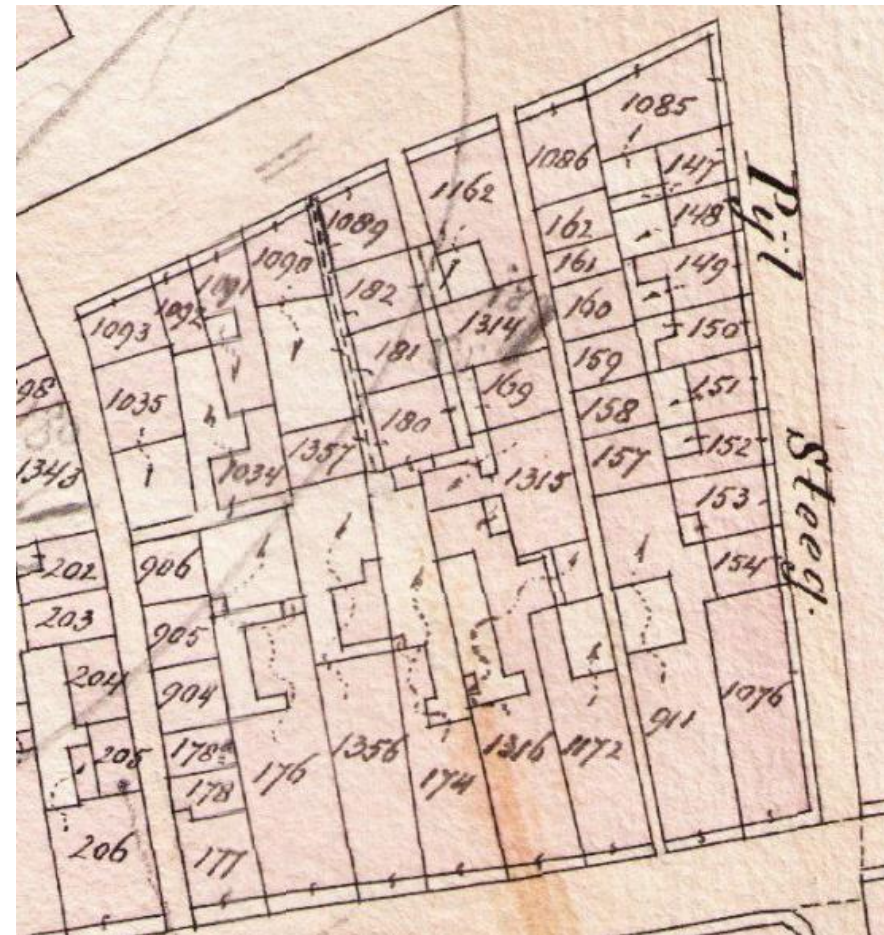
⁴ Henk Oly, *Een beknopte geschiedenis van het Perkswaltje en de Pijlsteeg*, februari 2017, p. 3

Vermoedelijk is tot de Vestingwet van 1874 het gebied steeds verder dichtgegroeid, omdat de bevolking groeide, maar buiten de stadsmuren niet mocht worden gebouwd. Op de kadastrale kaarten van 1832 en 1887 is de fijnmazige stegenstructuur aangegeven. Het bouwblok telt meer dan 40 eenkamerwoningen en 15 huizen.

Kadastrale minuut 1832. Ter plekke van kavelnummers 157-163 en 164-168 staat het huidige Perkswaltje 12

Vanaf 1857 kocht het 'Sint Antoon' veel panden en terreinen aan de noordzijde van de Grote Kerkstraat en in 1865 bouwde het Sint Anthony Gasthuis zijn nieuwe complex aan de noordzijde van het Perkswaltje. De oude gracht (aan het Perkswaltje) werd gedempt (1864) en aan de zuidzijde kwamen woningen voor het personeel en werd een weeshuis gebouwd. Hiervoor werden langzamerhand bijna alle eenkamerwoningen aangekocht en vervangen door nieuwbouw.

Netteplan 1887.

Op een kaart van 1876, welke later is bijgewerkt, is deze schaalvergroting duidelijk te zien. De zogenaamde Pijlsteegkamers en de eenkamerwoningen aan de Nauwe Gasthuissteeg bleven nog bestaan. De invoering van de woningwet in 1902 leidde ertoe dat vele van deze kamers onbewoonbaar werden verklaard. Door het schrijnende woningtekort bleven ze echter nog lang bewoond. Huisjes die leeg kwamen werden vervolgens langere of kortere tijd door handwerkslieden gebruikt als bedrijfsruimte of door winkels als opslagruimte.⁵

De huidige bebouwing van Perkswaltje 12 / het ziekenhuiscomplex komt tussen 1917-1928 overeen met de bebouwing van Perkswaltje 26, Nauwe Gasthuissteeg 2-10 (205-209) en Perkswaltje 24 (212).

Perkswaltje 24 (212) was destijds een vrijstaand pand tussen twee stegen. Het voorhuis werd gebouwd in 1869 (als weeshuis en sinds 1913 ziekenhuis van het Sint Anthony Gasthuis). Het achterhuis werd gebouwd tussen 1887 en 1928. Waarschijnlijk in 1913, toen het weeshuis verbouwd werd tot ziekenhuis.

Perkswaltje 26 heeft op de wijkkaart (1876-1928) een langere kavel dan op de oudere kadastrale kaarten. Mogelijk werd het na 1887 nieuw gebouwd. Stijlisch gezien valt de voorgevel dan ook in het laatste decennium van de negentiende eeuw te plaatsen, maar de zijgevels van het oude voorhuis kunnen bewaard zijn gebleven.

In 1894 werden twee woningen ten westen van het weeshuis gebouwd (4 en 6). In 1917 werd de hoekwoning Perkswaltje / Wijde gasthuissteeg gebouwd.

De eenkamerwoningen aan de Nauwe Gasthuissteeg (2-10) en aan de Pijlsteeg (13-23) werden tussen 1917 en 1928 afgebroken. Pakhuizen / bergingen van nummers 4 en 10 werden in een huizenveiling van 07-12-1916 aangeboden.

In 1928 werd het ziekenhuis (Perkswaltje 24 op wijkkaart 1876-1928) uitgebreid en een binnentuin aan de Pijlsteeg gecreëerd door sloop van eenkamerwoningen en de net nieuwe (1905) woning Pijlsteeg 23. Tevens werd de noordelijke helft van de Nauwe Gasthuissteeg bij de uitbreiding betrokken.

In 1937 volgt nog een ingreep in het bouwblok: het ketelhuis wordt gebouwd aan de Wijde Gasthuissteeg, op het achterste deel van de erven van Grote Kerkstraat 45 (gesloopt tussen 1887 en 1928), 47 en 49.

Vanaf de jaren '70 van de twintigste eeuw wordt het binnenterrein weer zo goed als volgebouwd ten behoeve van de uitbreiding van een sauna, die huis hield in en achter de panden van Grote Kerkstraat 51, 53 en 55.

Wijkkaart 1876, later bijgewerkt. In ieder geval zijn wijzigingen tot en met 1917 bijgewerkt. Perkswaltje 2 werd in 1917 gebouwd. De wijzigingen van 1928 (uitbreiding ziekenhuis) zijn in ieder geval niet bijgewerkt.

⁵ Henk Oly, *Een beknopte geschiedenis van het Perkswaltje en de Pijlsteeg*, februari 2017, p. 5

3. Situering en structuur

Voor een duidelijk overzicht worden eerst de situering en de huidige bouwmassa/structuur beschreven. Vervolgens worden per bouwdeel het exterieur, de constructie en het interieur besproken.

Bij de beschrijving is gekozen om een en ander aan te geven met windrichtingen. Afzonderlijke onderdelen worden beschreven van links naar rechts.

Wanneer bij de vermelding van bijvoorbeeld deuren of kozijnen niet gesproken wordt over profileringen, luikspinningen of andere historische details, mag aangenomen worden dat het om recente invullingen gaat. Met recent wordt de periode van de afgelopen 50 jaar bedoeld.

Het complex van het voormalige ziekenhuis is met rood omlijnd.

3.1 Situering

Het complex van het voormalige ziekenhuis van het Sint Anthony Gasthuis beslaat een aanzienlijk gedeelte van het carré, omsloten door Perkswaltje, Pijlsteeg, Grote Kerkstraat en de Wijde Gasthuissteeg. Het bouwblok ligt in het noorden van de oude binnenstad van Leeuwarden.

Vanaf de hoger gelegen Grote Kerkstraat loopt het carré naar het noorden toe af. In de Pijlsteeg is het niveauverschil goed zichtbaar.

Het voormalige ziekenhuiscomplex of het huidige Perkswaltje 12 bestaat uit een samenvoeging van twee panden aan het Perkswaltje (noord), uitgebreid met bebouwing gelegen aan een binnentuin aan de Pijlsteeg (oost). Langs de westzijde van het complex loopt de Digte Gasthuissteeg. In de binnenhoek op het noordoosten staat de bebouwing van Perkswaltje 14.

3.2 Bouwmassa / structuur

Het complex van het voormalige ziekenhuis is een samenvoeging van verschillende bestaande panden en uitbreidingen.

Van oorsprong bestond de bebouwing uit twee ondiepe voorhuizen aan het Perkswaltje, beiden bestaande uit twee bouwlagen van drie travéeën breed en van elkaar gescheiden door de voormalige Nauwe Gasthuissteeg. Beide panden waren voorzien van afgeknotte tentdaken. Tegenwoordig hebben ze een gezamenlijk plat dak met diverse voor- en zijschilden.

Het pand met de zijgevel aan de Digte Gasthuissteeg is verlengd met een achterhuis van twee hoge bouwlagen met een plat dak.

Het pand ernaast is verbreed door de voormalige Nauwe Gasthuissteeg bij het pand te betrekken.

De twee panden zijn aan de Pijlsteeg uitgebreid met een tweelaags bouwdeel met schilddak en een eenlaags bouwdeel met zadeldak en gevelkapel, beide parallel aan de Pijlsteeg, maar in steeds verder terug liggende rooilijn.

Voormalig weeshuis (1869) met achterhuis (1913): rood omlijnd.

Voormalig woonhuis(1887-1900): rood omlijnd

Uitbreiding ziekenhuis (1928): rood omlijnd.

Noordgevels aan het Perkswaltje

*Westgevels aan de
Digte Gasthuissteeg*

Zuidgevels

Oostgevels aan de Pijlsteeg

Plattegrond begane grond
Het noorden is links op de afbeelding.

4. Opdrachtgever en architect: Sint Anthony Gasthuis en W.C. de Groot

4.1 Het Sint Anthony Gasthuis

In de tweede helft van de veertiende eeuw werd door welgestelde Leeuwarder burgers een gasthuis met een eigen, aan Sint Anthonius gewijde kapel, aan de huidige Grote Kerkstraat gesticht. Dit gasthuis verzorgde huisvesting van armen en hulpbehoevenden en bood tijdelijk onderdak aan arme reizigers. Maar ook konden oude alleenstaande burgers en burgeressen zich voor geld of vaste goederen in het gasthuis inkopen in ruil voor een levenslange verzorging. Zij werden “proveniers” genoemd. In de 15e eeuw ontving het gasthuis meerdere malen van aanzienlijke burgers en leden van adellijke en patricische families schenkingen van huizen en huissteden in de stad en soms van percelen land in de nabijheid daarvan. Uit de opbrengsten daarvan werden de kosten van het gasthuis betaald.

Na 1550, maar vooral na het begin van de Tachtigjarige Oorlog in 1568, verslechterde de financiële positie van het gasthuis. In 1565 werd het gasthuis nog eens extra belast met de opvang van vluchtelingen van het door oorlogshandelingen geteisterde Friese platteland.

Nadat de noordelijke Nederlanden rond 1600 vrij werden van de oorlogshandelingen groeide de economie in vooral de Hollandse gewesten spectaculair. Ook Friesland deelde in de toenemende welvaart van de Gouden Eeuw. Met name de Friese landbouw en veeteelt floreerden en als gevolg daarvan stegen de pachtinkomsten van het inmiddels aanzienlijke grondbezit van het gasthuis.

In de 18e eeuw keerde het economisch tij. Voorts werd het platteland getroffen door veeziekten en misoogsten waardoor de pachtopbrengsten, die een substantieel deel van de inkomsten vormden, terugliepen. Het stadsbestuur nam in 1755 de zorg voor de armen weer op zich. Hierdoor werd het Sint Anthony Gasthuis uiteindelijk een instelling voor huisvesting van betalende proveniers en voor niet betalende arme oude burgers. In 1843 was het gasthuis weer schuldenvrij en was er een stevige basis gevormd voor een solide en duurzame financiering van de kosten. In hetzelfde jaar werden nieuwe voorzieningen getroffen voor de opname van

een groter aantal proveniers. Rond het midden van de 19e eeuw sloten de jaarrekeningen met een steeds hoger batig saldo en groeiende reserves. In het eerste kwart van de 20e eeuw had het gasthuis een ongekend groot aantal betalende en kosteloos verblijvende proveniers. Daarnaast breidde het de taken uit en langzamerhand ontwikkelde het gasthuis zich tot een brede filantropische instelling met een ruime interpretatie van haar doelstellingen.

Thans kunnen de voorgedragen van de stichting zich naast de instandhouding van het Nieuw Sint Anthony Gasthuis zich geheel wijden aan de consolidatie van haar bezittingen en zich tegelijkertijd volledig inzetten voor het ruimhartig steunen van maatschappelijke en culturele doeleinden.⁶

W.C. de Groot, 1894: Dubbele dienstwoning voor het Sint Anthony Gasthuis, Perkswaltje 4-6, Leeuwarden. Bron: wcdegroot.nl

6 Informatie afkomstig van de website van het St. Anthony Gasthuis Leeuwarden

4.2 Architectuur van W.C. de Groot

De Friese architect Willem Cornelis de Groot leefde van 1853-1939 en was zelfstandig werkzaam sinds 1879. Zijn carrière bestreek een periode van grote bouwtechnische ontwikkelingen, nieuwe gebouwentypes én de ontwikkeling van diverse bouwstijlen. In de negentiende eeuw werd de architectuur gedomineerd door verschillende neostijlen, die elkaar opvolgden, maar ook naast elkaar, of zelfs in één ontwerp (Eclecticisme) voorkwamen. Specifieke stijlkenmerken waren bij kleinere bouwopgaven en meer traditionele plattelandsarchitectuur soms helemaal niet te vinden. Er is dan sprake van een sobere functionaliteit, waarbij stijlkenmerken kunnen ontbreken. Aan het eind van de negentiende eeuw begon men steeds meer uitgekeken te raken op de historische stijlprincipes van het neoclassicisme, de neorenaissance en de neogotiek. Men was op zoek naar een nieuwe stijl (Art Nouveau). Eerst geleidelijk, in een Overgangsstijl, uitmondend in een in Nederland gematigde Vernieuwingsstijl, maar ook wel naast elkaar voorkomend. Voorbeelden van pure zwierige Art Nouveau, ook wel Jugendstil genoemd zijn er niet veel in Friesland.

De Groot vond lange tijd aansluiting bij de heersende stromingen, maar als je zijn complete oeuvre bekijkt, heeft hij wel degelijk een eigen stijl ontwikkeld. Wellicht juist door de combinatie van neostijlen, de Vernieuwingsstijl en het Traditionalisme. Maar zeker ook vanwege zijn kleurrijke ontwerpen. Beschouwd in het scala van de Nederlandse architectuurgeschiedenis zal W.C. de Groot bij veel van zijn ontwerpen toch worden aangemerkt als architect van de Overgangsstijl. W.C. de Groot werd huisarchitect van het Sint Anthony Gasthuis op 15 november 1887. Zijn werkzaamheden voor de instelling omspannen een periode van maar liefst 43 jaar, tot 1930. Het belang van het Sint Anthony Gasthuis als werkgever voor De Groot kan niet gemakkelijk worden onderschat: een kwart van de bijna 200 ontwerpen die zijn nu bekende oeuvre telt, was voor de stichting.⁷

De uitbreiding van het ziekenhuis van het Sint Anthony Gasthuis van 1928 is een kenmerkend voorbeeld van de traditionalistische architectuur van W.C. de Groot, maar ook representatief voor de architectuuropvattingen van die periode.

⁷ M. Eskens, L. van der Laan, B. Lamberts: Willem Cornelis de Groot (1853-1939): Architect in Friesland, 2009

W.C. de Groot, 1891/'92: Stelpboerderij voor het Sint Anthony Gasthuis, Symen Halbeswei 9, Lytse Geast. Bron: wcdegroot.nl

22. W.C. de Groot, 1906: Gabbema Gasthuis, Wijbrand de Geeststraat 42, Leeuwarden. Bron: wcdegroot.nl

23. W.C. de Groot, 1909/'10: Julianavleugel Nieuw Sint Anthony Gasthuis, Perkswaltje 1 (Schoenmakersperk), Leeuwarden. Bron: wcdegroot.nl

24. W.C. de Groot, 1917: Tuinmanswoning Sint Anthony Gasthuis, Perkswaltje 2, Leeuwarden. Bron: wcdegroot.nl

5. Bouwhistorie exterieur

5.1 Voormalig weeshuis Perkswaltje 24 ⁸

Dr RENTMEESTER van het **St. Anthonij-**
Gasthuis te Leeuwarden is over ~~saken~~,
het **Nieuw St. Anthonij Gasthuis** of het **St. An-**
thonij Weeshuis betreffende, te spreken des **Za-**
turdags namiddags van 3 tot 4 uur, aan het
Nieuw St. Anthonij Gasthuis; over alle andere
Gasthuis-saken, des **Woensdags** namiddags van
3 tot 4 uur, aan het **Oud St. Anthonij Gast-**
huis en des **Vrijdags** voormiddags van 10 tot
12 uur ten zijnen huize. **S. W. TROMP.**

Leeuwarder Courant, 14-12-1869

⁸ De nummering van de wijkaart 1876-1928 wordt aangehouden. Zie p. 14.

Voorhuis: voorgevel noord

Het voormalige weeshuis van het Sint Anthony Gasthuis heeft een voorgevel van twee bouwlagen en is drie travéeën breed. Typologisch gezien lijkt het pand gebouwd als woonhuis en is er later een weeshuis in gevestigd. Toch blijkt uit de archiefonderzoek dat het Sint Anthoon in 1869 een weeshuis liet bouwen op deze plek. Op de wijkaart van 1843 bestond de kavel van Perkswaltje 24 nog uit drie afzonderlijke kavels van eenkamerwoningen.

Zowel in de archieven van het Sint Anthony Gasthuis als in de archieven van de Leeuwarder Courant wordt in 1869 voor het eerst melding gedaan van het bestaan van een Sint Anthony weeshuis.⁹ In 1868 had de voogdij besloten een weeshuisje te stichten. In 1913 werd het weeshuis van 1869 verbouwd tot ziekenhuis.¹⁰

Wijkaart 1843. Het weeshuis werd gebouwd ter plekke van de kavels 211, 212 en 213.

⁹ 1154 Sint Anthony Gasthuis (S.A.G.) II-III te Leeuwarden, 1814-1990: 352 Instructie voor de weesmoeder in het Sint Anthony Weeshuis, gedrukt. Datering: 1869

¹⁰ M. Eskens, L. van der Laan, B. Lamberts: Willem Cornelis de Groot (1853-1939): Architect in Friesland, 2009, p. 96.

De voorgevel is opgemetseld in kruisverband met roodbruine bakstenen en gevoegd met de nog oorspronkelijke snijvoeg. De 10-lagenmaat bedraagt 52 cm (strek: 20 cm; kop 9,7 cm; dikte 4,2 cm). De oorspronkelijke gevelindeling van zes licht getoogde gevelopeningen met hanenkammen zijn nog voorzien van de oorspronkelijke kozijnen met kleine kwartbolle profilering, toognagels, bovenlichten met trekglas en hardstenen onderdorpels. De plint is ook van hardsteen. De entree met architraaflijst, dubbele tweepaneeldeur en hardstenen neuten hoort ook bij de oorspronkelijke opzet. Boven de entree is een luidklok ingemetseld, het attribuut van Antonius en het symbool van het Sint-Anthonygasthuis. De bordestrap met hellingbaan is recentelijk toegevoegd. De gevel wordt afgesloten door een kroonlijst met blind fries en tandlijst. Op het dak liggen zwartgeglazuurde rechtsdekkende Oudhollandse pannen.

Voorgevel voormalig weeshuis / ziekenhuis / Perkswaltje 24, ca. 1925.

St. Anthony Weeshuis. In dit kleine gesticht, bestemd voor weezen, die wegens hun jeugdigen leeftijd nog niet in een der andere weeshuizen kunnen worden opgenomen, werd einde van het jaar verpleegd 1 meisje. De kosten der verzorging bedroegen hiervan totaal f 1265.74.

In de maand November van dit jaar werd besloten het weeshuisje op te heffen en in te richten tot **ziekenhuis**, waaraan reeds lang behoefte bestond.

Leeuwarder Courant, 8 juli 1913

Voorgevel voormalig weeshuis / ziekenhuis / Perkswaltje 24.

Voorhuis: zijgevel west

Aan het metselwerk van de zijgevel in de Digte Gasthuissteeg valt te zien dat het voorhuis in één fase is opgebouwd. Het is vergelijkbaar met de voorgevel. Gezien de diepte van het pand zal het SAG vóór 1869 ook de achterliggende kavel (Kad. 1832: C167) hebben aangekocht. De uitkragende schoorsteen en rozetankers horen bij de oorspronkelijke bouwfase. De twee grote vensters met grote kwartbolle profilering aan smalle stijlen zijn er later ingezet, tijdens de verbouwing tot ziekenhuis in 1913. Het raamhout dateert ook nog van die verbouwing. Onder het venster op de begane grond is een dichtzetting te zien, vermoedelijk van een voormalig kelderlicht. De raamdorpelstenen en de plint zijn gepleisterd.

Achterhuis algemeen

Het achterhuis is gebouwd in de periode 1887-1927. In 1913 werd het weeshuis verbouwd tot ziekenhuis. Stilistisch gezien past deze datering bij een dergelijke bouw. In archieven is vooralsnog niets gevonden. De huidige binnenplaats aan de achtergevel werd in 1910 door het Sint Anthoon aangekocht (Kad. 1832: C169). Op de verbouwtekeningen van de uitbreiding van het ziekenhuis (1928) is het achterhuis als 'bestaand metselwerk' ingetekend.

Van het achterhuis zijn alle zichtbare gevels gepleisterd.

Achterhuis: zijgevel west

De tweelaagse zijgevel in de Digte Gasthuissteeg heeft zes gevelopeningen uit één bouwfase (1913), toen het weeshuis tot ziekenhuis werd verbouwd. De kozijnen komen qua detaillering overeen met de twee later ingepaste kozijnen van het voorhuis. Ter hoogte van de begane grond hebben de gevelopeningen een blinde licht getoogde boogtrommel en ter hoogte van de verdieping zijn ze recht. Het kozijn rechtsonder heeft nog het oorspronkelijke gebobbelde glas.

Achterhuis: achtergevel zuid

De achtergevel van het achterhuis (1913) heeft over de gehele hoogte van twee bouwlagen een brede erker. Het kozijn met kwartbolle profilering dateert nog uit de bouwtijd. Het raamhout en de deuren zijn vervangen. De penanten naast de erker zijn gepleisterd.

Zijgevels in de Digte Gasthuissteeg van voor- en achterhuis.

Achterhuis: zijgevel oost

Boven de ziekenhuisuitbreiding van 1928 is nog het bovenstuk van de zijgevel van het achterhuis met twee bovenlichten van voormalig grotere kozijnen te zien. De kwartbolle profilering en het raamhout is nog oorspronkelijk (1913).

Binnenplaats achter achterhuis: muren west en zuid

De muren van de binnenplaats zijn vermoedelijk opgemetseld rond 1913, toen het weeshuis werd verbouwd tot ziekenhuis. Het metselwerk in gele baksteen en siermetselwerk in rode verblendsteen werd namelijk als 'bestaand metselwerk' ingetekend op de blauwdrukken van 1928, maar kan stilistisch gezien niet behoord hebben tot oude gevels van voormalige eenkamerwoningen daar ter plekke. Het past daarentegen wél goed bij de stijl van W.C. de Groot van rond 1913. Het afgezaagde stuk steegmuur en muurwerk aan de achterzijde van de zuidelijke afscheiding van de binnenplaats zijn daarentegen wél restanten van de oude structuur stegen met eenkamerwoningen en pakhuizen. Het zijn overblijfselen van gevels van C170 en C171 op de kadastrale minuut van 1832.

Binnenplaats achter het achterhuis van het voormalig weeshuis: muren uit 1913

Achtergevel van het achterhuis (1913) van het voormalig weeshuis, met oudere muurdelen op de voorgrond.

5.2 Woning Perkswaltje 26

Algemeen

Perkswaltje 26 werd vermoedelijk in het laatste decennium van de negentiende eeuw gebouwd. Het werd in 1927 aangekocht door het Sint Anthony Gasthuis. In 1928 werd de woning opgenomen in de uitbreiding van het ziekenhuis.

Voorgevel

Een voorgevel van een voormalig woonhuis zonder voordeur? Daar moet iets zijn gewijzigd. De steeg met het naastgelegen pand rechts (voormalig weeshuis) is dichtgezet. Er kan natuurlijk een zijingang zijn geweest. Maar bekijken we een foto uit de periode 1910-1928, dan kun je zien dat het pand ter hoogte van de begane grond een winkelpui had met twee voordeuren: een voor de winkel beneden en een voor de bovenwoning.

Ter hoogte van de begane grond is tijdens de verbouwing / uitbreiding van het ziekenhuis in 1928 de voorgevel opnieuw ingedeeld met drie vensters. De profilering van de kozijnen en de segmentbogen met sluit- en aanzetstenen werd gekopieerd van die van de verdieping.

De 10-lagenmaat van het metselwerk in kruisverband uit 1928 bedraagt 56 cm. De knipvoeg is later vernieuwd en de plint is gepleisterd.

Ter hoogte van de verdieping lijkt de 10-lagenmaat kleiner en is er gemetseld in staand verband. De gevelindeling is hier oorspronkelijk en de profilering van de kozijnen ook: biljoen met kapellen. In tegenstelling tot de

blinde boogtrommels op de begane grond zijn hier de boogtrommels gedecoreerd met florale krullen, kenmerkend voor de Overgangsstijl van rond het laatste decennium van de negentiende eeuw.

De kroonlijst en dakkapellen (met diamantknoppen) lijken nog grotendeels oorspronkelijk, evenals de zwartgeglazuurde platte Friese golfpan.

Hoek Pijlsteeg / Perkswaltje, 1910-1928. Rechts van het grote hoekpand staat Perkswaltje 26. Gezien de pui ter hoogte van de begane grond was er een winkel gevestigd. In 1881 werd door H. Oltmans op dit adres vergunning aangevraagd voor het verkopen van sterke drank.

Woonhuis (1887-1900) met gewijzigde begane grond van 1928. Links het hoekpand Perkswaltje / Pijlsteeg en rechts de dichtgezette steeg met daarnaast het voormalig weeshuis.

Achtergevel

De ontwerptekening van 1928 laat een vernieuwde achtergevel zien, ter hoogte van de begane grond. De verdieping bleef in 1928 ingetekend als bestaand metselwerk.

Alle kozijnen hebben biljoenprofielringen met kapellen en op de begane grond zelfs diamantknoppen ter hoogte van de kalven.

Het metselwerk in kruisverband heeft ter hoogte van de verdieping een 10-lagenmaat van 55 cm en is witgeschilderd. De begane grond is gepleisterd. Het betreft waarschijnlijk het nieuwe muurwerk van 1928.

Achtergevel zuid (1887-1900) op de binnenplaats.

5.3 Uitbreiding ziekenhuis 1928: Perkswaltje, Pijlsteeg en Nauwe Gasthuissteeg

Algemeen

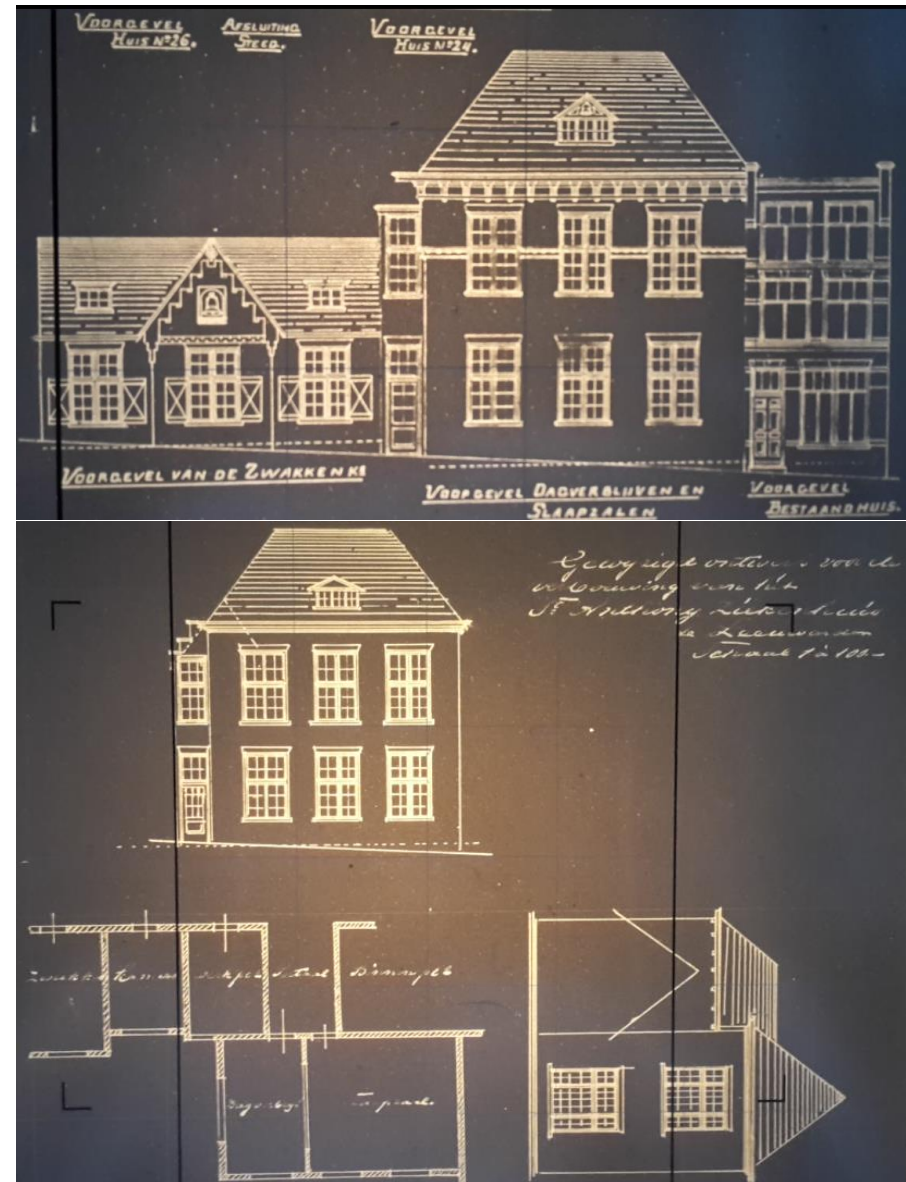
In 1913 werd van het weeshuis van Perkswaltje 24 een ziekenhuis gemaakt. 15 jaar later bleek het veel te klein. In 1928 kreeg architect W.C. de Groot de opdracht om een uitbreiding te realiseren.

De uitbreiding bestond uit de toevoeging van een pand aan het Perkswaltje (26 wijkkaart 1876-1928), twee bouwdelen aan de Pijlsteeg en de dichtzetting van de Nauwe Gasthuissteeg tussen voormalig Perkswaltje 24 en 26.

AANBESTEDING.
HET BESTUUR van het **St. Anthony-Gasthuis** te Leeuwarden is voornemens aan te besteden:
Het afbreken van 10 WONINGEN
en het verbouwen en uitbreiden
van het ziekenhuis aan het Perkswaltje aldaar.
 Het bestek met teekeningen is tegen betaling van vijf gulden per stel te bekomen aan de drukkerij van den heer **HUGO DE GROOT, Spoorstraat 148.**
W. C. DE GROOT, architect.

Leeuwarder Courant, 24 april 1928

Blauwdrukken 1928, W.C. de Groot. Bron: HCL.

Dagverblijven en slaapzalen Pijlsteeg

Het slaapgebouw van het ziekenhuis telt twee verdiepingen en twee gevelaanzichten aan een tuin in de Pijlsteeg. Blauwdrukken van februari en maart 1928 laten een andere gevel zien dan er tegenwoordig staat. Er kwam later namelijk een aangepast ontwerp. Op 12 mei tekende de Sneker aannemer O. de Vries voor een bouwsom van f. 19.050,- het aannemingscontract voor de gehele verbouwing.¹¹

Het ziekenhuisje in 1929. Bron: M. Eskens, L. van der Laan, B. Lamberts: Willem Cornelis de Groot (1853-1939): Architect in Friesland, 2009.

De voorgevel parallel aan de Pijlsteeg is drie traveeën breed. De zijgevel aan de zuidkant heeft op beide bouwlagen een brede gevelopening. Het ontwerp is sober en neoclassicistisch, wat opmerkelijk is voor laat werk van W.C. de Groot. Het metselwerk is uitgevoerd in paarsbruine bezande baksteen en heeft een 10-lagenmaat van 63 ½ cm.

Aan de uitstraling is sinds de bouwtijd weinig veranderd: oorspronkelijke kozijnen met hanenkammen, geprofileerd met ingesnoerde hoeken en hardstenen onderdorpels en een gevelbeëindiging van gootklossen op zandstenen consoles en een gootlijst. Zelfs het raamhout lijkt nog oorspronkelijk, hoewel het wel haar roedenverdeling heeft verloren. De zwartgeglazuurde verbeterde holle pannen zijn ook nog oorspronkelijk. De dakvlakken zijn aan de achterzijde bedekt met rode verbeterde holle pannen, vermoedelijk oorspronkelijk.

Dagverblijven en slaapzalen Pijlsteeg.

¹¹ M. Eskens, L. van der Laan, B. Lamberts: Willem Cornelis de Groot (1853-1939): Architect in Friesland, 2009, p. 97.

Zwakkenkamers Pijlsteeg

Het nog verder terugliggende bouwdeel heeft een veel traditionalistischer architectuur dan het slaapgebouw. Het herinnert aan de vroeg zeventiende-eeuwse burgerlijke bouwkunst, maar zonder directe navolging. De puntgevel heeft een afdruk van een trapgevel in de vorm van een klimmend fries. Het tweelaagse verbindingsstuk met het slaapgebouw heeft wel een 'echte' halve trapgevel op een gepleisterde schouder. Het metselwerk is grotendeels halfsteens met oorspronkelijke knipvoeg. De 10-lagenmaat bedraagt 63 cm.

De kozijnen met ingesnoerde hoeken, overstekken met consoles en zandstenen gevelsteen, vervaardigd door Eduard Jacobs, zijn nog oorspronkelijk.

Luiken en roedenverdelingen zijn verdwenen en de middenrisaliet is opengebroken ten behoeve van twee openslaande deuren. De betimmering van de dakkapellen is vernieuwd. De zwartgeglazuurde verbeterde holle pannen zijn nog wel oorspronkelijk.

Voorgevel van de zwakkenkamers aan de Pijlsteeg

Tuininrichting

In 1928 werden naast het hekwerk op de getrapte tuinmuren ook de bakstenen schillen aan de noordzijde en zuidwestzijde van de tuin aan de pijlsteeg ontworpen. Hier stonden immers de eenkamerwoningen die in 1928 gesloopt werden. De vrijgekomen oude gevels moesten aan het zicht worden onttrokken. In de nieuwe tuinmuren van halfsteens bruine baksteen werden gevelstenen opgenomen uit de collectie van het Fries Museum.

Tuinmuur (1928) aan de Pijlsteeg

*Overzicht van de gevelstenen aan de Pijlsteeg***Achtergevel Grote Kerkstraat 57**

Voorstelling van een gouden wagentje met het onderschrift "DE GOUDEN.WAGEN". Afkomstig uit de in 1918 afgebroken herberg Het Gouden Wagentje, Nieuwestad 124, en in hetzelfde jaar geschonken aan het Fries Museum. In 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg.

XVII/XVIII

43 x 47 cm

zandsteen

Lab Cohen (verdieping)

Rolwerkcartouche in Vredeman de Vries-trant, waarop een geschilderd opschrift in de vorm van een afkorting van de Latijnse tekst "S P Q L" (Senatus Populus Que Leovardiensis = senaat en volk van Leeuwarden), en een stadswapen van Leeuwarden. De stenen zouden afkomstig zijn uit een huis op de Tuinen noordzijde. Verworven door het Fries Museum en in 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg. In 2016 verplaatst van begane grond naar verdieping.

XVII-A

cartouche 43½ x 103 cm, stadswapen 51½ x 47 cm

zandsteen

Lab Cohen begane grond

Voorstelling van twee knechten die hout bewerken met een bijl. Opschriften "D.I.T.M. / 1751" en "Hier houdt men krom en Regt / Die hier Arbeyd is myn Knecht / En die hier by my blyft voor Knecht / Die moet hier houwen Krom en Regt". Herkomst onduidelijk. De steen zou afkomstig kunnen zijn uit de houtzaagmolen De Fisker aan de Oldegalileën. In 1922 geschonken aan het Fries Museum en in 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg.

1751

59½ x 74 cm

Zandsteen

Lab Cohen begane grond

Voorstelling van een houtzaagmolen. De steen zou afkomstig zijn van een blekerij op de Hoekstersingel doch dit lijkt onwaarschijnlijk. In 1909 geschonken aan het Fries Museum en in 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg.

XVIII

58½ x 55½ cm

Zandsteen

Ziekenhuis Sint Anthony Gasthuis (geveltop)

Voorstelling van de H. Antonius abt met luiklok en varken. Vervaardigd door Eduard Jacobs, gesignd met monogram en gedateerd "'28". Aangebracht bij de bouw van het ziekenhuis.

1928

110 x 75½ cm

zandsteen (Oberkirchner)

Zijgevel Perskwaltje 14

Stichtingssteen in late Lodewijk XIV-trant met een voorstelling van een feniks die herrijst uit het vuur. Onderschriften "MOLEN DE IONGE FENIX", "REES DE FENIX UIT DE KOLEN / EN DES VADERS ASSCHE WEER, / SO DOET OOK DEES NIEUWE MOLEN / TWEE VERSLOND HIER 'T VUUR WELEER / SIET GY DEES UIT STEEN FORMEEREN / DIE DEN EEK EN DUWESTEEN, / DOET TOT NUTTE STOF VERKEEREN / TOT DE DIENST VAN YDER EEN, / 'S HEMELS HAND DIE DEKK'VOORTAAN / DIT GESTIGT SO LANG'T SAL STAAN", "GESTIGT DOOR / P:& H: van der Meulen" en "1752". Afkomstig uit de in 1904 afgebroken oliemolen De Jonge Fenix, Zuidvliet 418, in 1904 geschonken aan het Fries Museum en in 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg.

1752

275 x 164 cm

zandsteen

Zijgevel Perskwaltje 14

Voorstelling van de Dokkumer Trekschuit. Afkomstig uit de Dokkumer Stal aan de Eebuurt, gebouwd naar aanleiding van de aanleg van het jaagpad naar Dokkum in 1646/47. In 1892 verworven door het Fries Museum en in 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg.

1647

79½ x 203½ cm

zandsteen

Zijgevel Perskwaltje 14

Jaarsteen met een gekroond stadswapen van Leeuwarden. Opschrift in de vorm van een afkorting van de Latijnse tekst Senatus Populus Que Leovardiensis en jaartal "16 38 / S.P.Q.L". Herkomst onbekend, in 1929 herplaatst aan de Pijlsteeg.

1638

62 x 37 cm

zandsteen

Dichtzetting Nauwe Gasthuissteeg: voorgevel

In 1928 werd de Nauwe Gasthuissteeg bij de uitbreiding van het ziekenhuis getrokken. Sindsdien is de voormalige steeg nog te herkennen als inpandige gang.

De steeg is dichtgezet met een steens muur in roodbruine baksteen, opgemetseld in kruisverband met een 10-lagenmaat van 55 ½ cm. Dit is vergelijkbaar met de gevel ter hoogte van de begane grond van het pand ten oosten (links), eveneens uit 1928. De ingesnoerde hoekprofilering van de twee kozijnen komt overeen met die van de kozijnen van de uitbreidingen aan de Pijlsteeg. Het glas-in-lood zullen we ook vaker tegenkomen in de uitbreiding van het ziekenhuis.

Achtergevels dichtzetting Nauwe Gasthuissteeg

Door verschil in bouwhoogte heeft de ziekenhuisuitbreiding over de breedte van de voormalige Nauwe gasthuissteeg twee geveldelen aan de zuidzijde. Het bovenste geveldeel heeft een T-kozijn met glas-in-lood en ingesnoerde hoeken. Het metselwerk is uitgevoerd in kruisverband met een 10-lagenmaat van 63 cm. De deur is vernieuwd, maar voor de rest dateert alles dus nog uit 1928.

Ter hoogte van de begane grond is de gevel later opnieuw opgemetseld, met de inpassing van een breed tweelicht. Het muurdeel is tijdens de restauratie van de panden aan de Grote Kerkstraat zwart geschilderd.

Gevelaanzichten binnenplaats achter Perkswaltje 26

In de binnenplaats zijn vier gevelaanzichten, waarvan er drie uit 1928 dateren. De achtergevel van voormalig Perkswaltje 26 is al beschreven in 6.2.

De westmuur van de binnenplaats is de zijgevel van de huidige gang / de voormalige Nauwe Gasthuissteeg. Een deel is gepleisterd en een deel is opgemetseld in kruisverband met een 10-lagenmaat van 64 ½ cm en is platvol gevoegd en wit geschilderd. De twee kozijnen uit 1928 hebben ingesnoerde hoeken en glas-in-loodramen.

De zuidmuur van de binnenplaats is qua detaillering, invulling en datering vergelijkbaar met de westmuur en eveneens twee bouwlagen hoog.

De oostmuur van de binnenplaats is de gedeeltelijke achtergevel van het slaapgebouw aan de Pijlsteeg. In het gepleisterde geveldeel bevinden zich

de toiletten achter (ver)nieuw(d)e kozijnen. Het bakstenen geveldeel heeft een 10-lagenmaat van 63 cm en is wit geschilderd. In de oksel is een hoge schoorsteen opgenomen. Op de blauwdruk van 1928 staat de schoorsteen in de oksel met de achtergevel van voormalig Perkswaltje 26 getekend.

Achtergevels zwakkenkamers

Op de binnenplaats achter het achterhuis van het voormalige weeshuis is aan de oostzijde de achtergevel van de zwakkenkamers te zien. Ondanks de gele baksteen (kruisverband; 10-lagenmaat: 60 cm) dateert de gevel, gezien de blauwdrukken, wél uit 1928. Vermoedelijk werd er aansluiting gezocht bij de al bestaande muurdelen van de binnenplaats, welke vermoedelijk in 1913 waren gerealiseerd. De twee kozijnen met ingesnoerde hoekprofilering en oorspronkelijk raamhout komen wel weer overeen met de overige gevelopeningen van 1928. Het stukje achtergevel grenzend aan Lab Cohen is weliswaar onlangs zwart geschilderd, maar nog wel oorspronkelijk in kruisverband met een 10-lagenmaat van 63 cm. Het zadeldak is aan de achterzijde bedekt met rode verbeterde holle pannen, vermoedelijk oorspronkelijk.

6. Bouwhistorie interieur

6.1 Voormalig weeshuis Perkswaltje 24

Algemeen

Het voormalig weeshuis werd in 1869 gebouwd. Van deze bouwfase zijn in het interieur nog enkele onderdelen bewaard gebleven. In 1913 werd het voormalig weeshuis verbouwd en uitgebreid met een achterhuis. De huidige uitstraling wordt echter grotendeels bepaald door de tweede verbouwing als ziekenhuis in 1928 en interne verbouwingen in de periodes 1963-1965 en 1988-1991.

Het voorhuis van 1869 heeft een nagenoeg vierkante plattegrond. Het achterhuis begint in feite bij de knik in de zijgevel aan de Digte Gasthuissteeg. In het exterieur is dit duidelijk te zien aan het verschil in metselwerk en pleisterwerk, maar in de plattegrond is dit minder helder.

Voorhuis: kelder

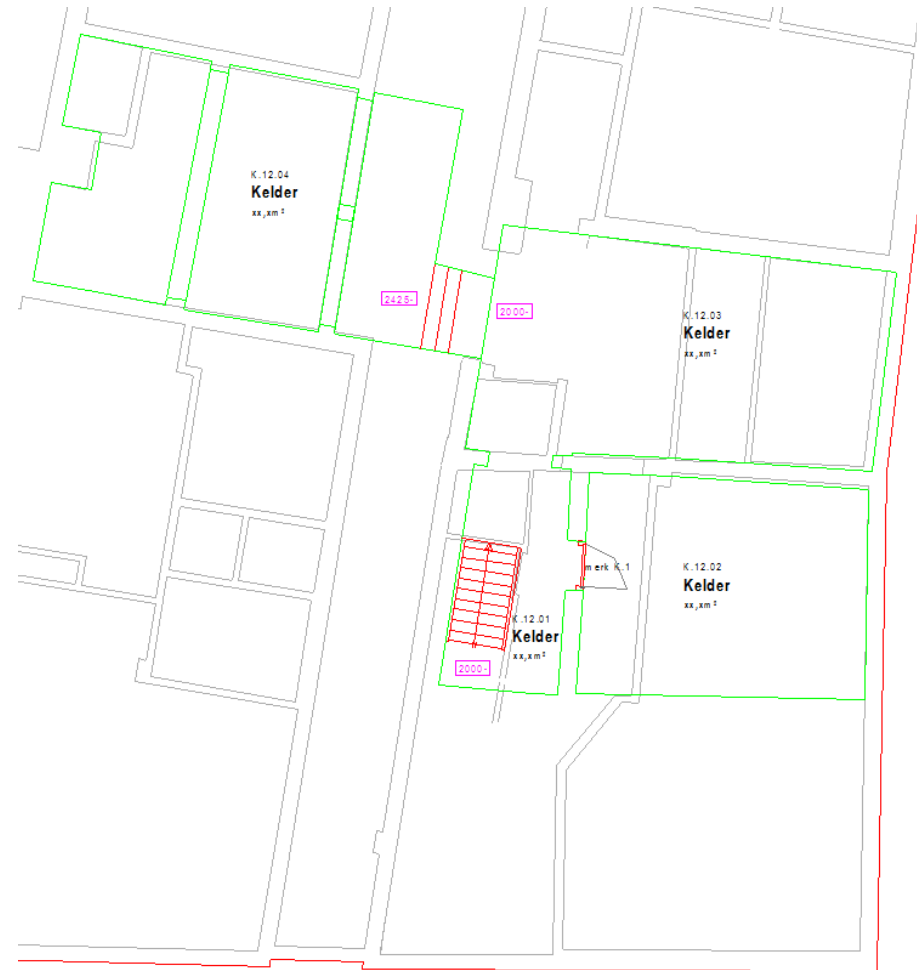
De kelder onder het voorhuis bestaat uit drie afzonderlijke ruimtes en waarvan de voorste kelder bij het voormalig weeshuis hoort. De kelder bevindt zich onder de zuidelijke (achterste) helft van het voorhuis en is sinds 1869 weinig veranderd. Gezien de dikke buitenmuren en de positie is de kelder waarschijnlijk veel ouder en behoorde het tot een voormalig huis in de Digte Gasthuissteeg. Het gedeelte met de keldertrap is er mogelijk in 1869 bijgetrokken. De muren in Friese geeltjes van de voorkelder hebben een dubbele voorsprong. Een afzaat naar een keldervenster aan de Digte Gasthuissteeg is wel 1,5 meter diep. In de oostgevel zit nog een keldervenster welke uitkeek in de Nauwe Gasthuissteeg. Kozijnen met kwartbolle of driekwartbolle profileringen, klampdeuren met ojief en kraalschroten dateren nog uit 1869. De rode plavuizen (21 ½ x 21 ½ cm) zijn mogelijk nog ouder. De trap is wel vernieuwd.

Kelder onder het voormalige weeshuis, 1869: dubbele voorsprong en diepe afzaat.

Plattegronden van de kelders onder het achterste gedeelte van het voormalig weeshuis (Provisie, rechtsonder) en onder de uitbreiding van 1913 (brandstoffen, rechtsboven) en onder de binnenplaats achter het pand van Perkswaltje 26 en voormalige Nauwe Gasthuissteeg (Stoomkelder, linksboven). Blauwdruk 1928. Bron: HCL

Positie van de kelders in de huidige plattegrond. Het is duidelijk te zien dat de kelder onder het voormalig weeshuis slechts de achterste helft van de gehele plattegrond van het voorhuis beslaat.

Voorhuis: begane grond

De begane grond van het weeshuis werd in 1928 verbouwd. De oostelijke helft werd de hoofdingang met traphal. Het portaal en de bijkeuken behoren bij het achterhuis van vermoedelijk 1913. De indeling en afwerking is sinds 1928 nagenoeg onveranderd. Gangen, hallen, portalen en toiletten werden destijds voorzien van hoge tegellambriseringen, bestaande uit witte tegels (15x15cm) met blauwe baan en - bolle bovenlijst. De deuren met vier panelen (al dan niet later brandwerend beplaat) en architraaflijsten met verticale kerven horen bij de bouwphase van 1928. Het stukwerk met afgeronde hoeken en kapellen en liggende ellipsbogen is ook 90 jaar oud. De lamellenradiator (1913) en de houten leuning (1928) horen ook bij het oude en verbouwde ziekenhuisinterieur. In de vestibule dateert het tochtportaal nog van 1928, weliswaar later voorzien van draadglas.

Boven het verlaagd plafond zit nog het oude plafond (vermoedelijk 1869), geschilderd in houtimitatie.

Het trapportaal, de trap met kwart en de leuning dateren van 1988-1991. Sinds 1928 bestond de trap uit drie gedeelten met bordes en twee niveaus op de verdieping.

De westelijke helft was en bleef in 1928 een woning, vermoedelijk voor personeel. Het heeft nog twee deuren met vier panelen, waarvan één herplaatst en één met nog de oorspronkelijke omlijsting. Ook het raamhout dateert nog van 1928. Al het overige dateert van de laatste verbouwing in 1988-1991: verlaagde plafonds, voorzetwanden, beleg, vensterbanken, sanitair, etc.

Plattegrond begane grond, 1928. Gearceerde muren is bestaand metselwerk. Wit gekleurde muren werden nieuw gemetseld in 1928. Noord is links.

Voorhuis: verdieping

Ter hoogte van de verdieping bestaat het voorhuis uit een trappenhuis en een appartement. Het voormalige portaal met W.C. en zolderkamer behoren bij het achterhuis van vermoedelijk 1913. Het voormalig ziekenhuis (1928) is weer te herkennen in het portaal van het appartement aan paneeldeuren met architraaflijsten en een tegellambrisering. De balklaag in de woonkamer met kleine kwart-bolle profilering hoort bij de oorspronkelijke bouwtijd van 1869. De vakkenverdeling ertussen dateert van 1928. De huidige keuken was in 1928 de operatiekamer. Al het overige dateert van de laatste verbouwing in 1988-91: ver-laagde plafonds, voorzetwanden, beleg, vensterbanken, laminaat, sanitair, etc.

Verdieping: portaal.

Plattegrond verdieping, 1928

Voorhuis zolder

Vanuit de berging van het achterhuis is de voormalige achtergevel van het voorhuis van 1869 te zien. Tevens is hier sinds 1913 een deur richting de oude zolder. Het acht-tredig trapje dateert ook uit die tijd.

De kapconstructie van het afgeknotte tentdak bestaat uit zeven vuren spanten: vier spanten diep en drie spanten breed. Elk spant bestaat uit twee spantbenen met een dekbalk. De spantbenen staan op de muurplaten van een lage borstwering en worden ondersteund door kreupele stijlen met borstverbinding. Halfhoutse blokkeels verbinden de kreupele stijlen met de muurplaat.

De spantbenen hebben pengatverbindingen met deuvels met de dekbalken. Spantbenen, dekbalken en kreupele stijlen hebben een afmeting van 15 ½ x 17 ½ cm.

Vloerdelen van de zolder zijn tot 33 cm in breedte en het dakbeschot met veer en groef is tot 28 cm breed.

Alle hierboven beschreven onderdelen dateren nog uit 1869. Op de zolder liggen witte en blauwe lambriseringstegels uit 1928 opgeslagen.

Zolder van het voormalige weeshuis, 1869.

Doorsnede 1928, van links naar rechts: slaapgebouw(1928), Perkswaltje 26 (1887-1900), dichtzetting Nauwe Gasthuissteeg (1928) en het voormalig weeshuis (1869).

Achterhuis: kelder

Het achterhuis van 1913 werd voor een klein deel onderkelderd (noordzijde) en verbonden met de bestaande kelder onder het voorhuis. Het betreft een betonnen kelder.

Achterhuis: begane grond

De begane grond van het achterhuis uit 1913 werd in 1928 een grote slaapzaal met een dagverblijf in de erker. Aan de noordzijde waren het portaal met kast en W.C. en de bijkeuken van het appartement in het voorhuis. In 1988-1991 werden het woonruimten en bergingen van twee verschillende appartementen. Behalve het raamhout herinnert niets meer aan het voormalige ziekenhuis.

Achterhuis, verdieping: oudheidkamer.

Achterhuis: verdieping / Oudheidkamer

Het weeshuis / voorhuis van 1869 werd vermoedelijk in 1913 verbouwd en uitgebreid tot ziekenhuis. Ter hoogte van de verdieping lijkt sinds 1913 weinig veranderd: vier lamellenradiatoren, een inpandige pui, ventilatiekanalen met roosters en vier grote vensters met oorspronkelijke vensterbanken en beleg. De smalle vloerdelen (12 ½ cm) dateren mogelijk van de verbouwing van 1963-65.

In het centrale portaal is het voormalig ziekenhuis (1928) weer te herkennen aan de paneeldeuren met architraaflijsten, de tegellambrisering en stukwerk met liggende ellipsbogen.

Lamellenradiator, 1913.

6.2 Woning Perkswaltje 26

Algemeen

Perkswaltje 26 werd vermoedelijk in het laatste decennium van de negentiende eeuw gebouwd. Het werd in 1927 aangekocht door het Sint Anthony Gasthuis. In 1928 werd de woning opgenomen in de uitbreiding van het ziekenhuis.

Kelder

In 1928 werd onder de binnenplaats achter Perkswaltje 26 en onder een deel van de voormalige Nauwe Gasthuissteeg een betonnen kelder gemaakt. De kelder werd verbonden met de kelder onder het achterhuis van Perkswaltje 24, welke al in verbinding stond met de kelder van het voorhuis van het voormalig weeshuis.

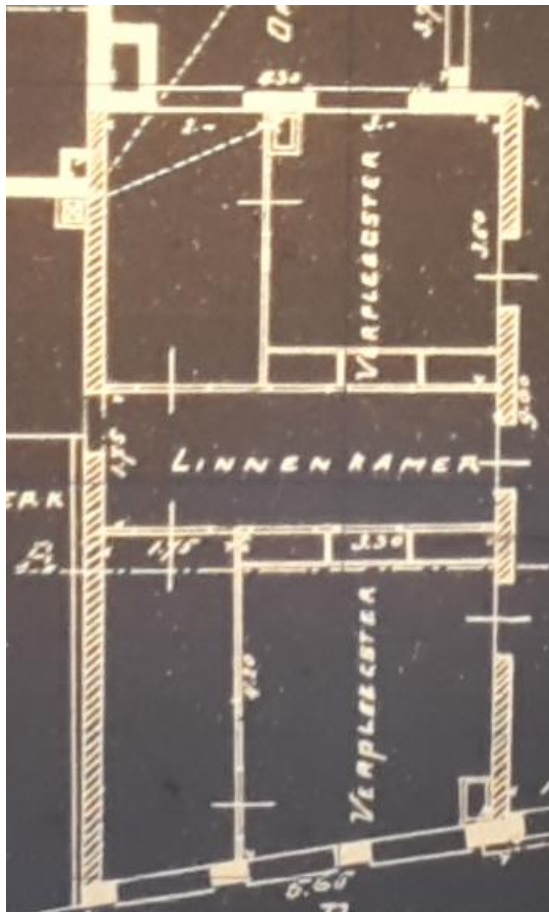
In hoofdstuk 7.1 is de plattegrond van de kelder afgebeeld.

Impressie kelder Perkswaltje 26: betonnen kolommen, muurdammen en 'balklagen'.

Begane grond

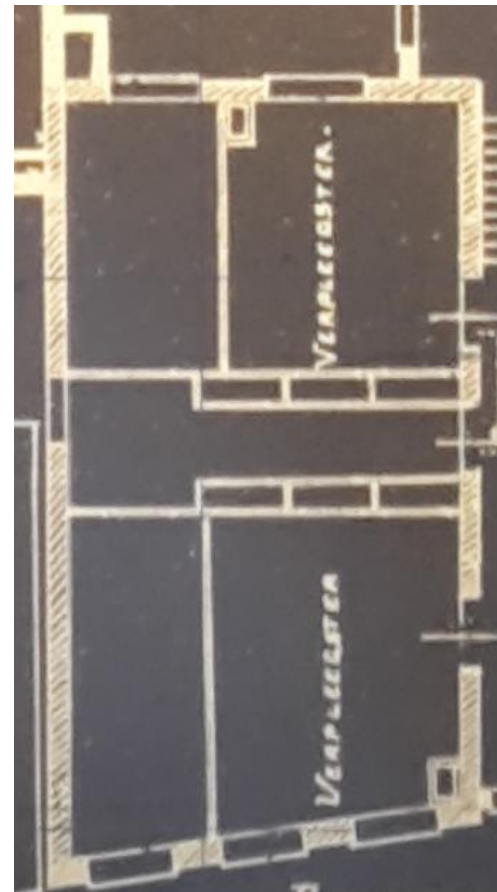
In 1928 bestond de begane grond van het pand uit het eind van de negentiende eeuw uit twee kamers voor verpleegsters en een linnenkamer. In de periode 1963-1965 werd er een appartement van gemaakt. In 1988-1991 werd de badkamer gerealiseerd en de rest van het appartement werd gemoderniseerd. De servieskast en de radiatoren zijn nog kenmerkend voor de jaren '60 van de vorige eeuw.

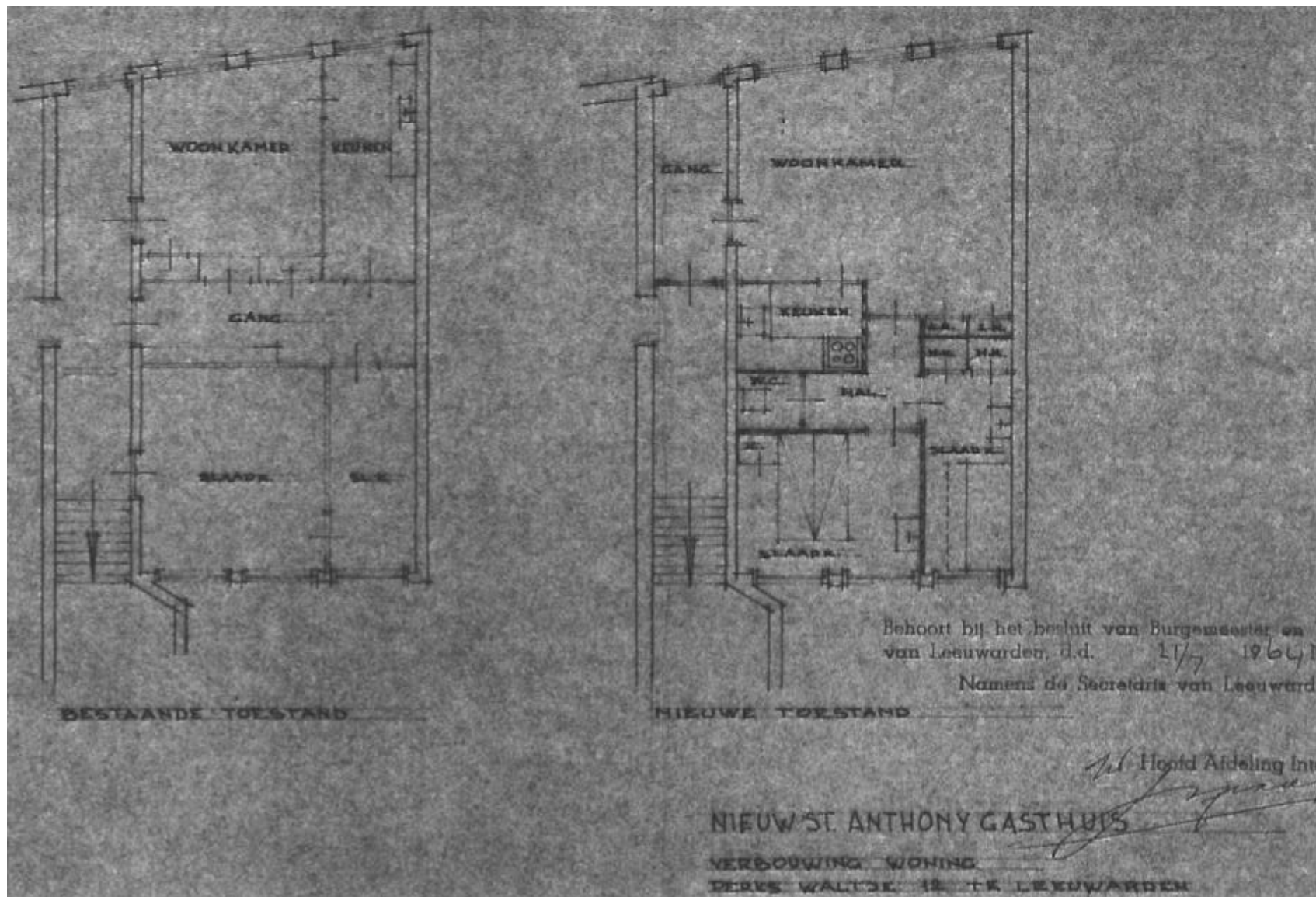
Perkwaltje 26, begane grond, 1928. Gearceerde muren is bestaand metselwerk. Wit gekleurde muren werden nieuw gemetseld in 1928.

Verdieping

De verdieping had in 1928 een vergelijkbare indeling als de begane grond en werd eveneens in 1963-65 grootschalig verbouwd tot appartement. Sindsdien is er nagenoeg niets meer gewijzigd en ademt het nog geheel de sfeer van de jaren '60: keukenwand met geslepen glas, een Omega keuken van Bruynzeel, kastwand, bakelieten deurkrukken, bovenlichten met geslepen glas, toilettegels, lamellenradiatoren, behang en zachtboard plafonds. De kozijnen van destijds hebben rechte ingesnoerde hoeken. Ook de aftrimming dateert nog uit de jaren '60.

Perkwaltje 26, verdieping, 1928.

Verbouwingstekening verdieping vm Perkswaltje 24, architectenbureau Ir. J.E. Wiersma, 1964

Perkswaltje 26, verdieping: impressie van het gave interieur uit de periode 1963-65.

Zolder

Alleen aan de zolder is dit bouwdeel van binnen nog te herkennen als oorspronkelijk negentiende-eeuws. De zolder bestaat uit een voor- en achterkamer met een middengang. De zolder is te bereiken via een sluis richting het dak van het voormalig weeshuis. Vloerdelen (19 cm breed), spanten (15x6 cm) met consoles. Tweepaneeldeuren met ojiefprofieling, architraaflijstjes, wanden en plafonds van kraalschroten, raamhout, vensterbank, beleg, kastwanden en behang op jute dateert allemaal nog uit het laatste decennium van de negentiende eeuw.

Sinds 1928 werden de zolderkamers mogelijk bewoond door dienstpersoneel van het ziekenhuis. In ieder geval werden de kamers sindsdien verwarmd door elk een ledenradiator en in de middengang is een waterreservoir gemaakt.

Op zolder liggen nog een paneeldeur uit 1928 en twee deuren uit de jaren '60 van de vorige eeuw opgeslagen.

Perkswaltje 26: achterkamer van de zolder dateert nog uit de negentiende eeuw.

Perkswaltje 26: negentiende-eeuwse achterkamer van de zolder met ledenradiator uit 1928.

6.3 Uitbreiding ziekenhuis 1928: Perkswaltje en Pijlsteeg

Algemeen

In 1913 werd van het weeshuis van Perkswaltje 24 een ziekenhuis gemaakt. Het werd aan de achterzijde uitgebreid. 15 jaar later bleek het alweer veel te klein. In 1928 kreeg architect W.C. de Groot de opdracht om een uitbreiding te realiseren.

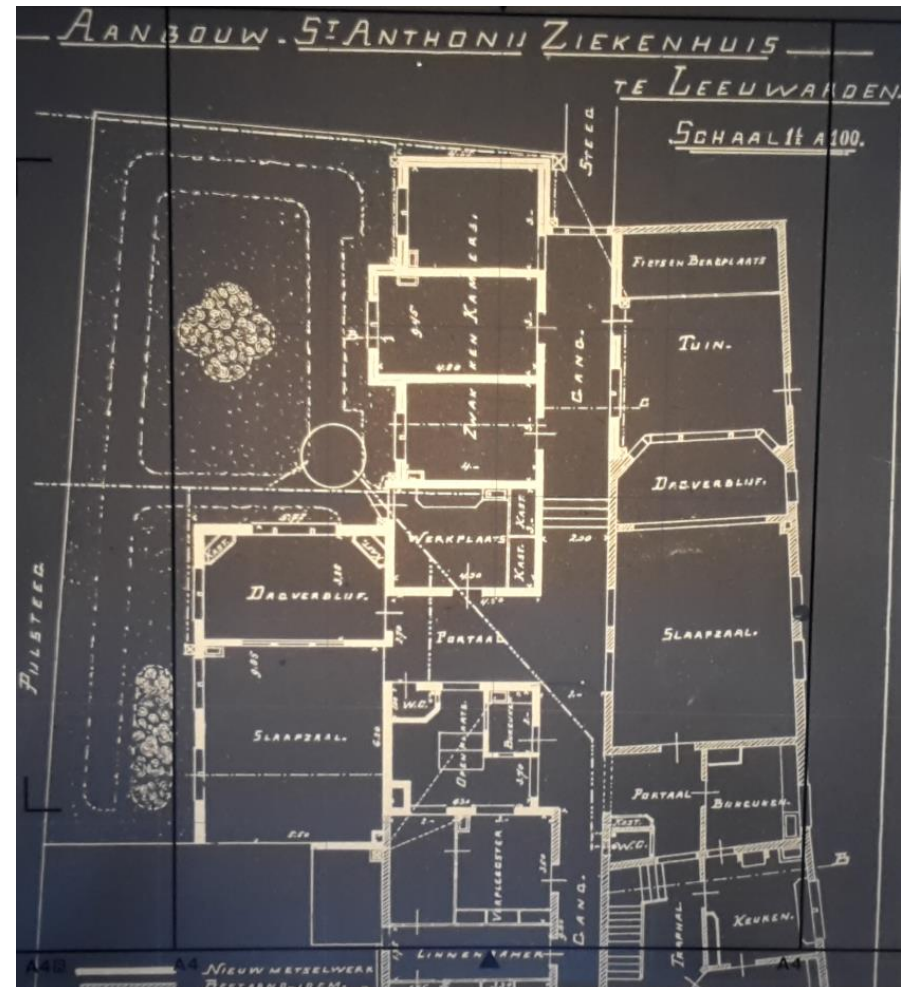
De uitbreiding bestond uit twee bouwdelen aan de Pijlsteeg en de dichtzetting van de Nauwe Gasthuissteeg tussen voormalig Perkswaltje 24 en 26.

Dagverblijven en slaapzalen

Het slaapgebouw uit 1928 heeft op beide bouwlagen dezelfde indeling. Aan de westzijde een portaal met toilet en keuken en aan de oostzijde de woonkamer, slaapkamer en badkamer. Deze indeling is grotendeels in de periode 1963-1991 tot stand gekomen.

In 1928 bestond de oostelijke helft uit slaapzalen (noord) en dagverblijven (zuid). In de jaren '60 werd het portaal afgesloten van de gang door middel van een wand met dubbele entree (op de verdieping nog met geslepen glas). Van de werkplaatsen zijn keukens gemaakt.

Plattegrond begane grond van de aanbouw en verbouwing van het ziekenhuis. De witgekleurde muren was nieuw metselwerk in 1928. De gang van voor naar achter was de Nauwe Gasthuissteeg.

Bron: HCL.

Het portaal tussen binnenplaats, werkplaats, dagverblijf en slaapzaal is rondom voorzien van een tegellambrisering en heeft in totaal vier paneeldeuren met architraaflijsten. Het toilet op de begane grond heeft een granito vloer. Vermoedelijk zal er ook een granito vloer onder de vloerbedekking in het portaal liggen.

In de keuken op de begane grond is in 1988-1991 een doorgang naar de woonkamer gemaakt. In de keuken op de verdieping zijn nog een oorspronkelijke kastwand en een kozijn richting de zolder van de zwakkenkamers (de deur is recent).

In alle vertrekken dateert het raamhout en beleg nog grotendeels uit 1928. De plafonds zijn later verlaagd.

De zolder van dit bouwdeel was niet toegankelijk.

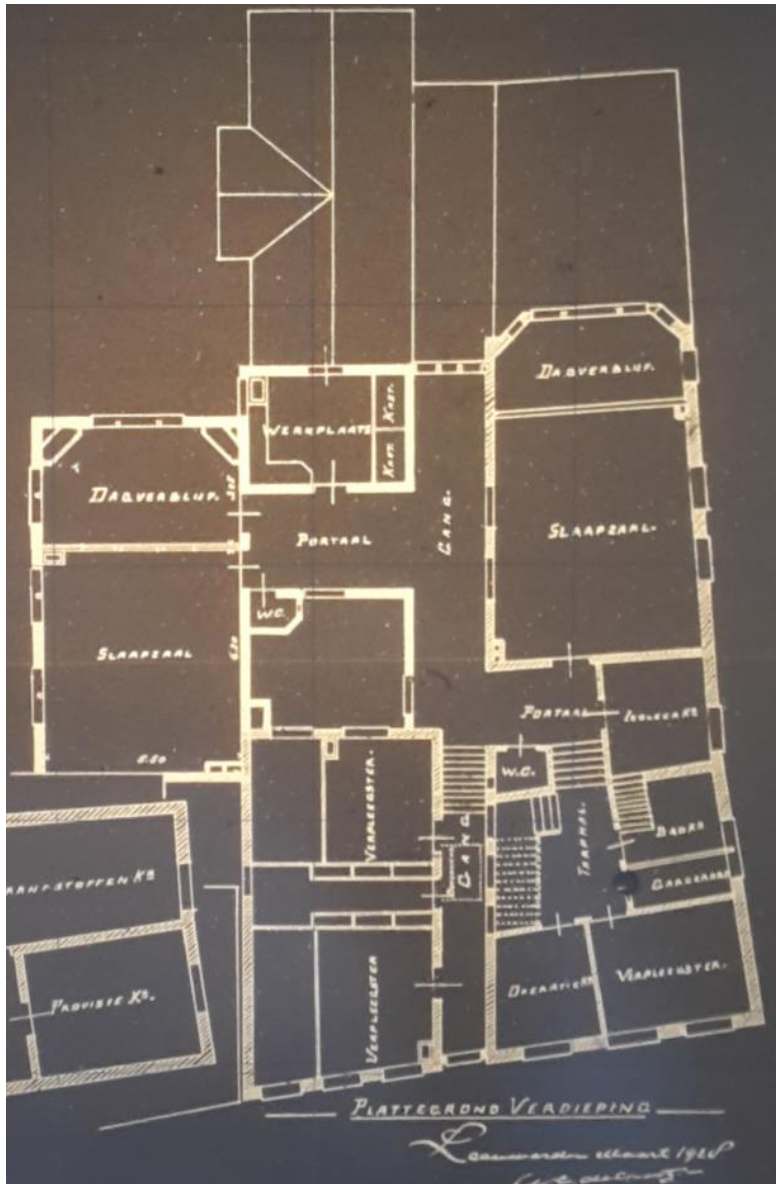
Portaal begane grond met deuren richting voormalige slaapzaal (links), dagverblijf (midden) en werkplaats (rechts). Tegellambrisering, paneeldeuren en architraaflijsten uit 1928.

Toilet nog grotendeels uit 1928.

Portaal begane grond: tegellambrisering en glas-in-loodraam (1928); dubbele deuren ('60).

Plattegrond verdieping, 1928.

Zwakkenkamers

De drie zwakkenkamers werden in de jaren '60 onderdeel gemaakt van een appartement, waarvoor een tussenmuur werd gesloopt. De oorspronkelijke bouwphase is nog slechts te herkennen aan raamhout en beleg van de buitengevels. Alle overige interieuronderdelen dateren uit de periode 1963-1991.

De zolder van de zwakkenkamers heeft nog de oorspronkelijke kapconstructie van vijf A-spanten met standzonen. Ook de vloerdelen en het dakbeschot (beide 16 ½ cm breed) met veer- en groef dateert nog van 1928.

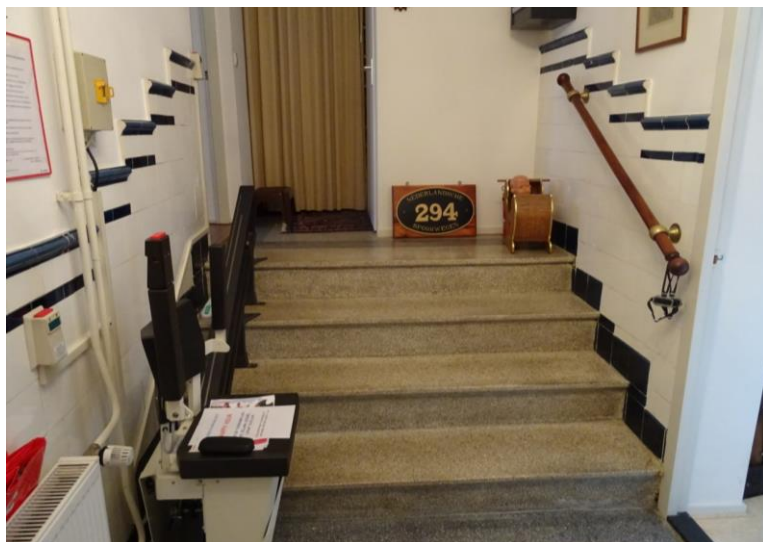
Zolder zwakkenkamers: kapconstructie uit 1928.

Dichtzetting Nauwe gasthuissteeg

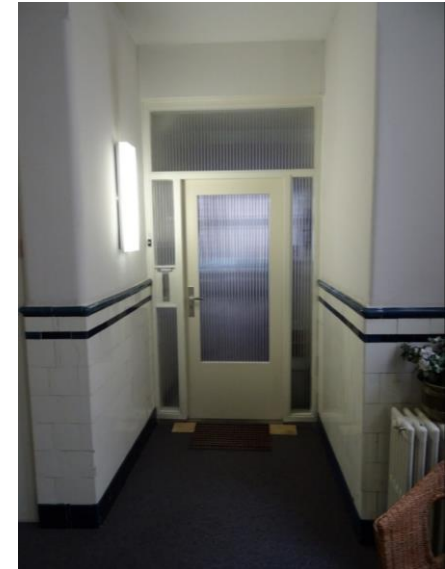
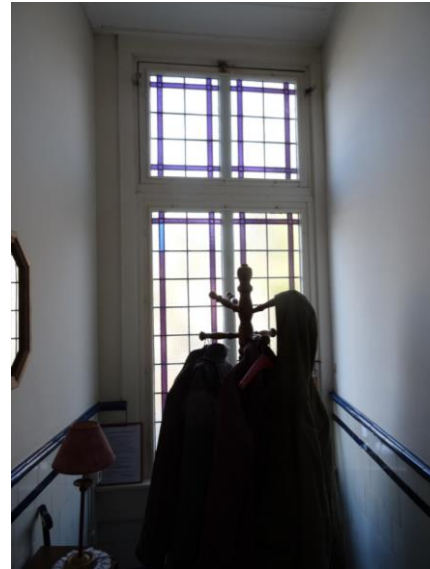
De voormalige steeg is in de ziekenhuisuitbreiding nog duidelijk te herkennen. Zowel op de begane grond als ter hoogte van de verdieping is de steeg in 1928 een lang gang. De gangen werden voorzien van tegellambriseringen en ledenradiatoren. De glas-in-loodramen met paarse banen sluiten goed aan bij de tegellambrisering met blauwe banen. Ze bepaalden samen met de paneeldeuren met architraaflijsten in belangrijke mate de uitstraling van het ziekenhuisinterieur van 1928.

De voorste gedeelten van de gang werden vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw afgesloten door een portaal (met draadglas, kozijn met rechte ingesnoerde hoeken en granito drempels), behorend bij de appartementen. De middelste gedeelten van de gang zijn sinds de bouwtijd weinig veranderd.

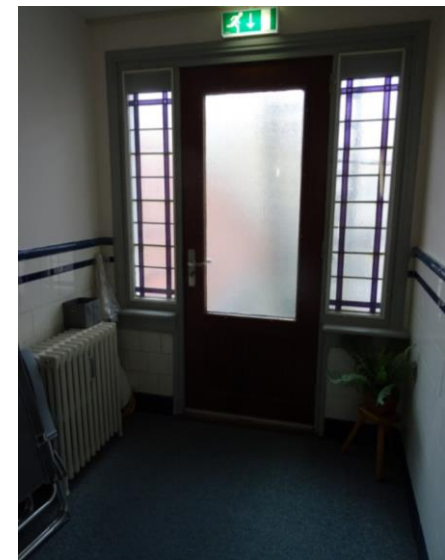
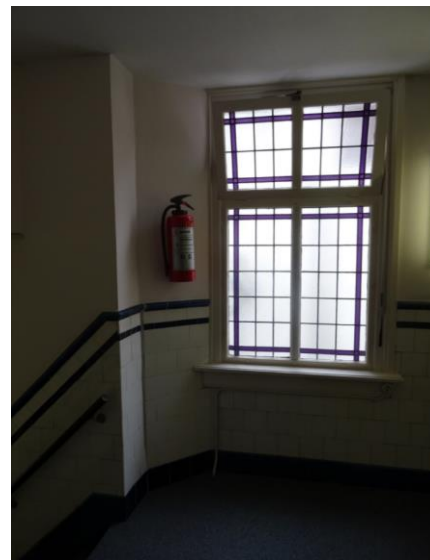
Het achterste deel van de gangen werd ook betrokken bij de later gemaakte appartementen. Op de begane grond is de oude gangvloer op twee niveaus (met trap) van granito. Mogelijk ligt op de begane grond onder de vloerbedekking een granito vloer in de gehele gang. Aan het einde van de dichtzetting van de Nauwe Gasthuissteeg werd in 1988-1991 een keuken, toilet en badkamer gemaakt en de buitenkozijnen werden grotendeels vervangen.

Begane grond aan het einde van de voormalige steeg: granito en tegellambrisering uit 1928.

BGG: van steeg (vóór 1928), naar gang van het ziekenhuis(1928), tot hal van appartement ('60)

Gangen van het voormalig ziekenhuis ter hoogte van de verdieping

De voormalige steeg is nog het best te herkennen ter hoogte van de daken van de flankerende panden. In 1928 werd de steeg afgedekt met een plat dak en een sluis tussen beide daken. Na 1988-1991 werd over de beide oude daken een geheel nieuw dak gemaakt. De oude daken, goten, gootklossen en gegolfde boeidelen zijn blijven zitten. Slechts de dakpannen zijn eraf gehaald.

Het dak van het voormalige weeshuis, onder een vernieuwd dak van na 1988-1991.

Plat dak boven de voormalige steeg en gootklossen van het voormalig weeshuis. Aan de andere zijde van de steeg zitten nog de oude bakgoten.

7. Waardestelling

7.1 Uitgangspunten

In dit hoofdstuk worden uitspraken gedaan over de waarden van het object van onderzoek, gebaseerd op de interpretaties en gekoppeld aan referenties en vergelijkingen. Het is een onafhankelijke en objectieve waardestelling, zuiver en alleen gebaseerd op de cultuurhistorische waarden van de bestaande situatie. De bouwtechnische toestand en toekomstige gebruikersbelangen zijn niet meegenomen in de afweging. Het belangrijkste onderdeel van dit hoofdstuk is de interne waardestelling. Aan de hand van een beschrijving en waarderingsplattegronden worden de verschillende onderdelen gewaardeerd. Ze krijgen op basis van gaafheid en/of zeldzaamheid een hoge monumentwaarde, een positieve monumentwaarde of een indifferente monumentwaarde. Binnen de context van het object wordt gekeken naar het exterieur (bouwmassa, kapvormen en gevels), de constructie en het interieur per bouwlaag.

Het toekennen van waarde aan het gebouw is gedaan aan de hand van de Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek, uitgegeven in 2009.¹² In deze Richtlijnen worden drie categorieën aangegeven:
Hoge monumentwaarden (blauw): van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object (categorie 1, behoud noodzakelijk).
Positieve monumentwaarden (groen): van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object (categorie 2, behoud wenselijk).
Indifferente monumentwaarden (geel): van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object (categorie 3, aangepaste vervanging mogelijk).

De beschrijving van de waardestelling is een toelichting op de waarderingsplattegronden.

7.2 Algemeen

De uitbreiding van het ziekenhuis van 1928 is de belangrijkste bouwphase en heeft hoge monumentwaarde. Ook alle onderdelen ouder dan 1928 hebben hoge monumentwaarde. Hierbij moet men denken aan de bouwphase van 1913, maar ook aan de bestaande en verbouwde panden van 1869 (voormalig weeshuis) en voormalig Perkswaltje 26 (1887-1900). Deze bouwfasen waren allen onderdeel van het toenmalige ziekenhuis van 1928: de belangrijkste bouwphase.

De verbouwing van de jaren '60 van de vorige eeuw wordt positief gewaardeerd. Het is een kenmerkende bouwphase en met name in enkele appartementen nog zeer gaaf aanwezig.

De aanpassingen van na 1988-1991 hebben geen monumentale waarde.

Nationaal belang

Het voormalige Sint Anthony Ziekenhuis aan het Perkswaltje en de Pijlsteeg is van nationaal belang vanwege het nog redelijk gave interieur uit 1928. Het geeft een goed beeld van een ziekenhuisinterieur uit de jaren '20 van de vorige eeuw en is daarmee van cultuurhistorisch belang. Het functionalistische gedachtegoed van lucht, licht en ruimte, komt tot uitdrukking in de tuin aan de Pijlsteeg, de inpassing van grote vensters en de witte tegellambriseringen.

Regionaal belang

Het complex is van regionaal belang vanwege de functie als ziekenhuis voor de bewoners van het Sint Anthony Gasthuis (verzorging van oude en arme mensen was een van de doelstellingen) en voor het oeuvre van de architect W.C. de Groot.

Architectuurhistorisch gezien is het een behoorlijk gaaf voorbeeld van een laat werk van de Friese architect W.C. de Groot. Het is een opvallend sober ontwerp in historiserende stijl.

¹² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst, Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, Den Haag 2009

7.3 Bouwmassa

De bouwmassa van de verschillende bouwdelen van het voormalige weeshuis en ziekenhuis heeft hoge monumentwaarde. Het geeft inzicht in de stedenbouwkundige ontstaansgeschiedenis van het bouwblok. De positie van de gang ter plekke van de oude steeg is een belangrijke herinnering aan de oude situatie.

Vanwege de gaafheid hebben de bouwvolumes van 1928 ook hoge monumentwaarde. Daken en verspringende geveldelen zijn sinds de bouwtijd onveranderd.

De huidige dakvorm van het voormalige weeshuis en het buurpand heeft door het overkoepelende dak aan monumentale waarde ingeboet. De dakpannen hebben wel intrinsieke monumentwaarde.

7.4 Extérieur voormalig weeshuis (1869) en achterhuis (1913)

Gevels

De voorgevel en zijgevel van het voorhuis hebben vanwege de gaafheid hoge monumentwaarde. Tevens is het herkenbaar als het oudste bouwdeel binnen de historische gelaagdheid van het complex. De luidklok in de gevel herinnert aan de oorspronkelijke opdrachtgever en de functie die het vervulde binnen het Sint Anthony Gasthuis.

De bordestrap, hellingbaan en lantaarn zijn recente toevoegingen zonder monumentale waarde.

Het achterhuis hoort bij het casco van wat sinds 1913 het ziekenhuis was. Hoewel de gevels gepleisterd zijn, hebben de muren wel hoge monumentwaarde.

Vanwege het kenmerkende materiaalgebruik van W.C. de Groot (kleurrijk en decoratief) hebben de tuinmuren van de binnenplaats uit 1913 hoge monumentwaarde.

De oudere muurdelen hebben ook hoge monumentwaarde, aangezien ze een zeldzame herinnering zijn van de voormalige bebouwing van eenkamerwoningen en pakhuizen in de oude stegenstructuur.

Gevelopeningen

De gevelopeningen in de voorgevel hebben hoge monumentwaarde vanwege de oorspronkelijke indeling, maar met name vanwege de gaafheid van de kozijnen en raamhout.

De gevelopeningen in de zijgevel herinneren aan de bouwphase van de eerste verbouwing van weeshuis tot ziekenhuis: 1913. Een belangrijke transformatie, waarvan de onderdelen hoge monumentwaarde bezitten. Ditzelfde geldt dan ook voor de erker in de achtergevel, behalve voor het raamhout en de deuren. Die zijn recent en indifferent.

7.5 Extérieur Perkswaltje 26 (1887-1900)

Gevels

De voor- en achtergevel van voormalig Perkswaltje 26 hebben hoge monumentwaarde omdat ze ter hoogte van de begane grond behoren bij de belangrijke bouwphase van 1928. De gevels ter hoogte van de verdieping zijn ouder en krijgen vanwege de historische gelaagdheid van het complex eveneens hoge monumentwaarde.

Gevelopeningen

De gevelopeningen uit het eind van de negentiende eeuw en de gekopieerde exemplaren uit 1928 hebben hoge monumentwaarde vanwege de kenmerkende profilering, maar het is eveneens van belang, omdat het iets zegt over de restauratie- / reconstructie-ethiek van de jaren '20 van de vorige eeuw.

7.6 Extérieur ziekenhuisuitbreiding 1928

Gevels

Alle gevelaanzichten uit 1928 hebben hoge monumentwaarde vanwege de gaafheid en omdat ze onderdeel uitmaken van de belangrijkste bouwphase van het ziekenhuis. Dit geldt ook voor de tuinmuren en het hekwerk. Ook de baksteenschillen uit 1928 hebben hoge monumentwaarde. Deze waarde wordt nog eens versterkt door de herplaatste zeventiende- en achttiende-eeuwse gevelstenen.

Het zuidelijke eind van de dichtzetting van de Nauwe Gasthuissteeg is vernieuwd en heeft indifferente monumentwaarde.

Gevelopeningen

De gevelopeningen hebben hoge monumentwaarde vanwege de oorspronkelijke indeling, maar met name vanwege de gaafheid van de kozijnen (met rechte ingesnoerde hoeken) en raamhout. Ondanks de verwijdering van de luiken.

De dubbele deuren in de middenrisaliet van de zwakkenkamers hebben indifferente monumentwaarde. Ze hebben de oorspronkelijke gevelindeling doorbroken.

7.7 Constructie

De kapconstructies van alle bouwdelen hebben hoge monumentwaarde, omdat ze per bouwdeel bij hun oorspronkelijke bouwfase horen.

De meeste balklagen waren door de verlaagde plafonds bijna nergens zichtbaar. Het is te verwachten dat ze bij de oorspronkelijke constructie horen en ze kunnen meer duidelijk maken over de bouwgeschiedenis. Dit geldt met name voor het woonhuis van voormalig Perkswaltje 26. Mochten er oude balklagen tevoorschijn komen tijdens de komende werkzaamheden dan wordt aanvullend bouwhistorisch onderzoek en bescherming aanbevolen.

7.8 Interieur voormalig weeshuis / eerste ziekenhuisuitbreiding

Kelder

De kelder hoort bij het oorspronkelijke interieur van 1869. Vanwege de gaafheid hebben alle onderdelen hoge monumentwaarde: plavuizen, metselwerk, deuren en kozijnen.

De trap heeft indifferente monumentwaarde, gezien het een latere vervanging is.

Begane grond, verdieping en zolder

Alle onderdelen behorende bij het voormalige ziekenhuis hebben hoge monumentwaarde vanwege de uniformiteit en architectuurhistorisch gezien vanwege het functionalistische gedachtegoed, passend bij een ziekenhuis, en het belang voor het oeuvre van architect W.C. de Groot.

De elementen die hierbij horen zijn:

- tegellambriseringen;
- stukwerk met kapellen en liggende ellipsbogen;
- lamellenradiatoren 1913;
- ledenradiatoren 1928;
- paneeldeuren;
- kozijnen;
- architraaflijsten;
- plafond met vakkenverdeling verdieping.

Een enkele deur met architraaflijst is in een latere fase verplaatst. Desondanks blijft de intrinsieke monumentwaarde hoog.

De balklaag tussen verdieping en zolder heeft eveneens hoge monumentwaarde. Het is een van de weinige zichtbare interieurelementen van de oorspronkelijke bouwtijd: 1869.

Op de zolder zijn de vloerdelen en het dakbeschot van hoge monumentwaarde. Dit geldt ook voor de hier opgeslagen tegels uit 1928.

De verlaagde plafonds, voorzetwanden, beleg buitenkozijnen, vensterbanken, vloerbedekking en sanitair hebben indifferente monumentwaarde.

7.9 Interieur achterhuis

Het interieur van het achterhuis dateert grotendeels uit 1988-1991 en heeft indifferente monumentwaarde.

Dit geldt vanzelfsprekend niet voor de oorspronkelijke onderdelen uit 1913: pui, lamellenradiatoren en ventilatieroosters in de oudheidkamer. Ze hebben hoge monumentwaarde.

7.10 Interieur Perkswaltje 26

Kelder

De betonnen kelder uit 1928 heeft hoge monumentwaarde omdat deze hoort bij de belangrijkste bouwphase van het ziekenhuis van 1928.

Begane grond

In het appartement op de begane grond zijn na de verbouwing van 1988-1991 (met indifferente monumentwaarde) nog weinig oudere interieurelementen zichtbaar.

Positieve monumentwaarde geldt voor de servieskasten en lamellenradiatoren uit de periode 1963-1965.

Verdieping

Het gehele appartement op de verdieping is na de verbouwing van 1963-1965 nagenoeg ongewijzigd. Vanwege de gaafheid van het karakteristieke jaren '60 interieur hebben de volgende onderdelen positieve monumentwaarde:

- Keukenwand met geslepen glas;
- Bruynzeel Omegakeuken;
- Kastwand woonkamer / slaapkamer;
- Toilettegels;
- Deuren met bakelieten kruiken en geslepen glas;
- Behang;
- Zachtboard plafonds;
- Kozijnen en aftimmering;
- Lamellenradiatoren.

Zolder

Een verdieping hoger lijkt de tijd nog langer stil te hebben gestaan. Hoewel de zolder in 1928 nog wel geschikt gemaakt werd voor bewoning door ledenradiatoren te plaatsen (hoge monumentwaarde), werd het interieur uit 1887-1900 verder niet aangepast. Vloerdelen, kraalschroten, spanten, paneeldeuren, vensterbanken, betimmering buitenkozijnen en kasten hebben hoge monumentwaarde vanwege de gaafheid van karakteristieke laat negentiende-eeuwse zolderkamers.

7.11 Interieur ziekenhuisuitbreiding

Gebouw dagverblijven en slaapzalen

In dit bouwdeel van de ziekenhuisuitbreiding zijn nog veel interieurelementen uit 1928 terug te vinden. De volgende onderdelen hebben hoge monumentwaarde vanwege de uniformiteit en architectuurhistorisch gezien vanwege het functionalistische gedachtegoed, passend bij een ziekenhuis, en het belang voor het oeuvre van architect W.C. de Groot:

- tegellambriseringen portalen en toiletten;
- glas-in-loodramen;
- granito vloeren;
- paneeldeuren;
- kozijnen;
- architraaflijsten;
- kastwand keuken verdieping.

Positieve monumentwaarde in dit bouwdeel geldt voor de portaalwand met dubbele entree en geslepen glas uit de periode 1963-1965.

Verlaagde plafonds, vloerbedekking, keuken en badkamers hebben indifferente monumentwaarde.

Zwakkenkamers

Behoudens enkele oude aftimmeringen van de gevelopeningen (hoge monumentwaarde) zijn er geen historisch waardevolle interieuronderdelen aangetroffen in de voormalige zwakkenkamers. De gehele zichtbare afwerking is van indifferente monumentwaarde.

Dichtzetting Nauwe Gasthuissteeg

Hoge monumentwaarde geldt voor de onderdelen uit 1928: tegellambriseringen, ledenradiatoren, glas-in-loodramen en granito vloeren.

Positieve monumentwaarde geldt voor de portalen met geslepen glas en granito dorpels van de verschillende appartementen, vanwege de kenmerkende stijl van deze uniform doorgevoerde verbouwing.

Indifferente monumentwaarde geldt voor de keuken, toilet en badkamer op de begane grond.

7.12 Globale waarderingsplattegrond alle bouwdelen

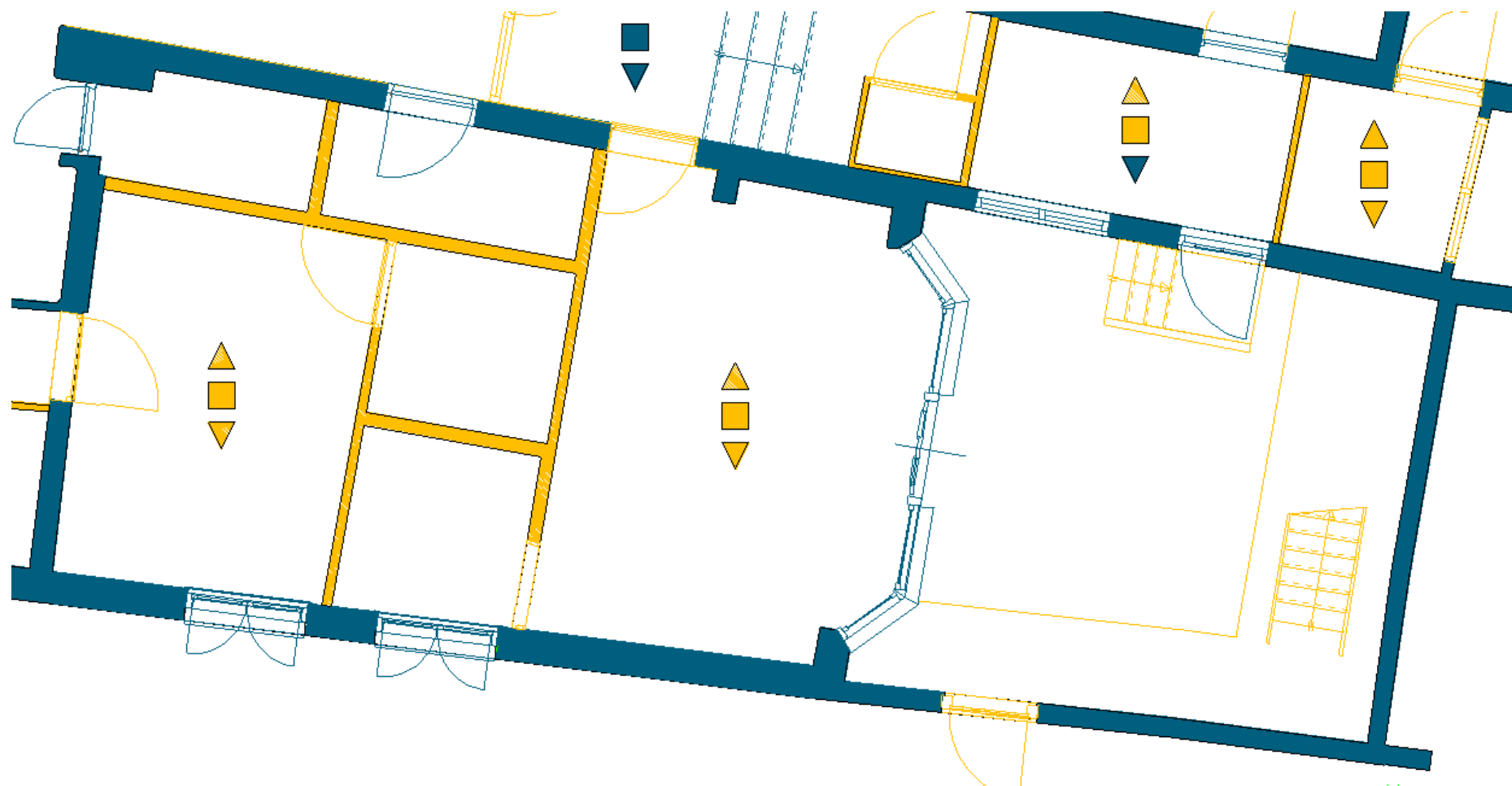

7.13 Waarderingsplattegronden voormalig weeshuis en achterhuis

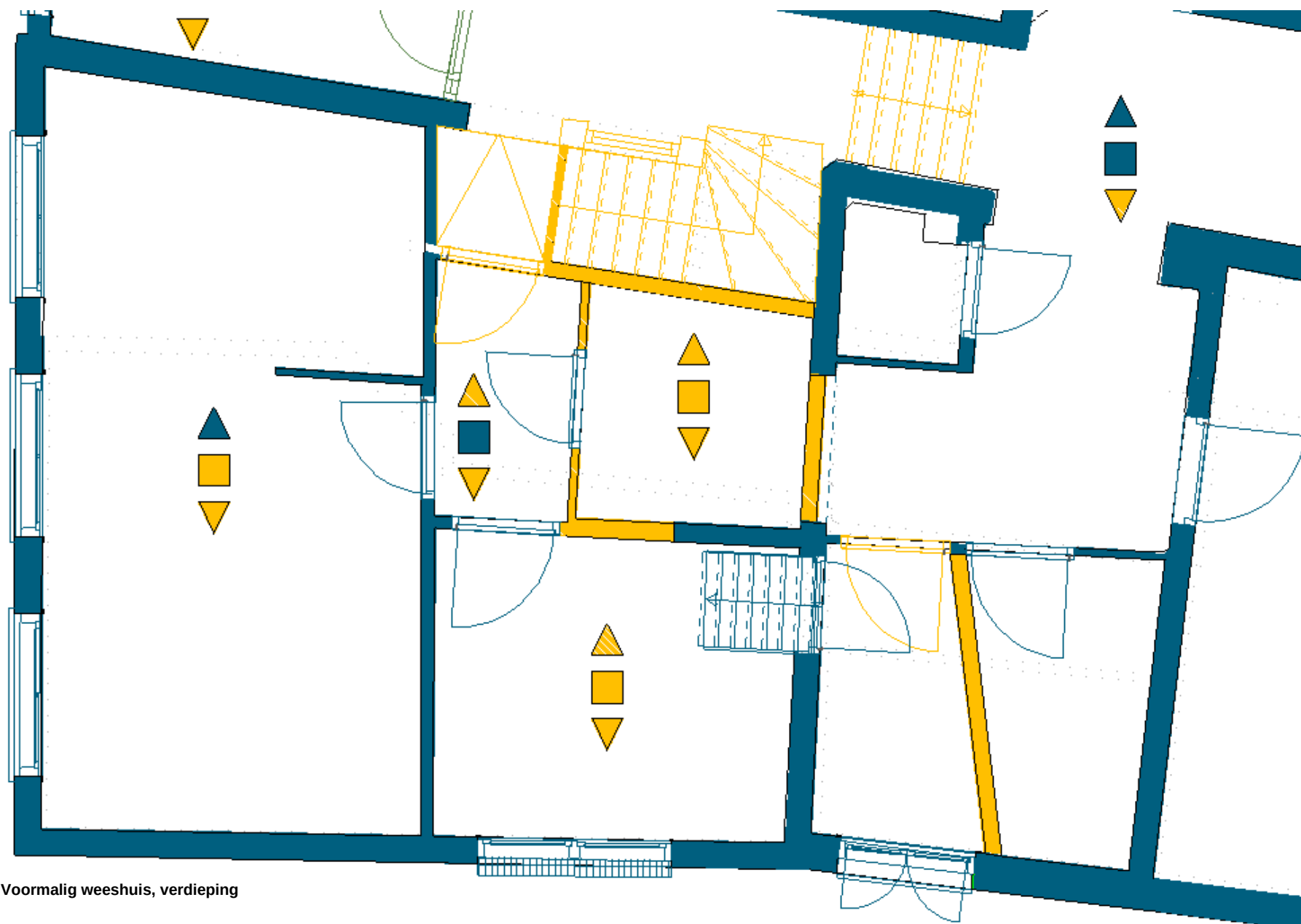

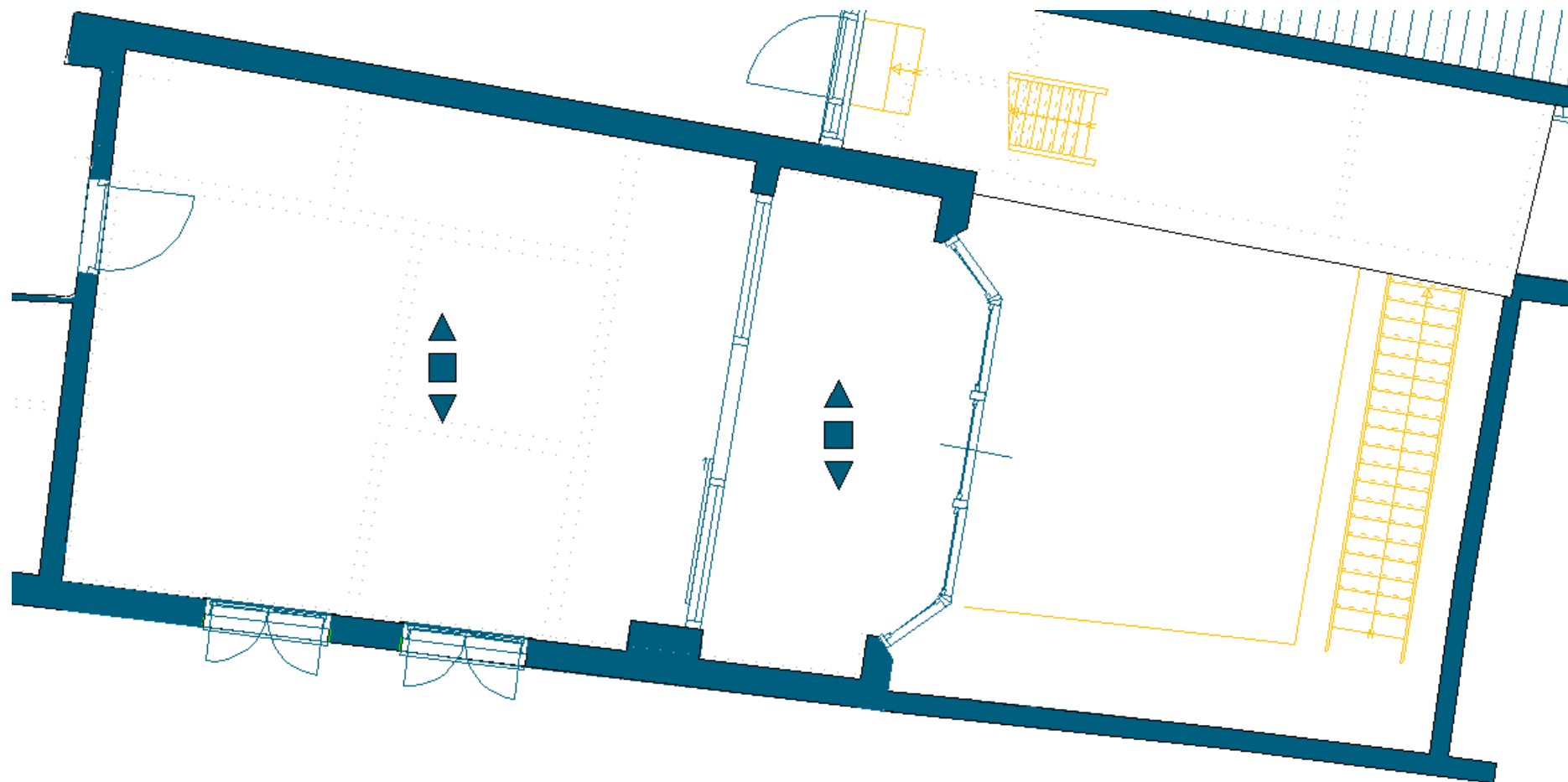
Voormalig weeshuis, begane grond

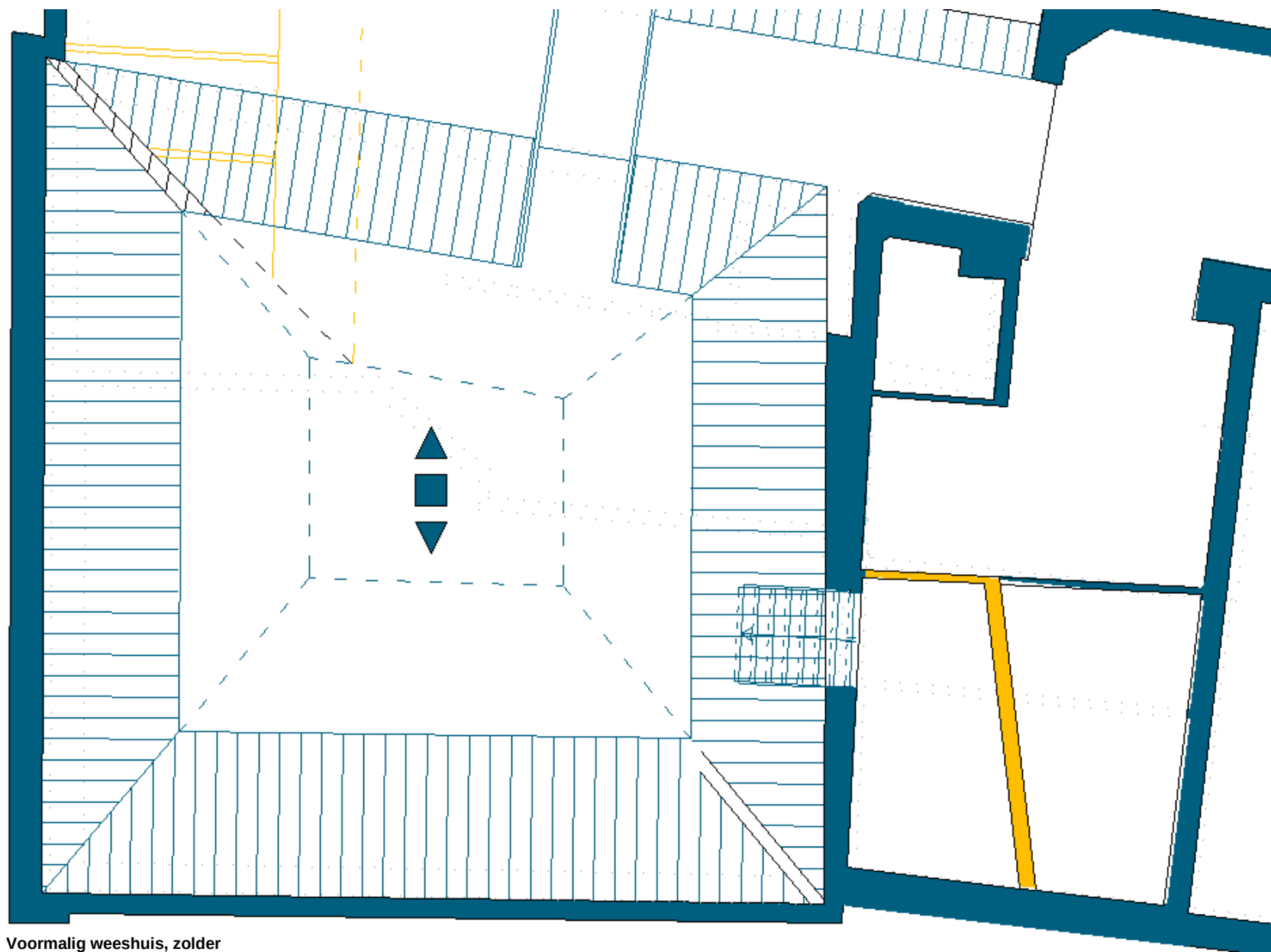
Uitbreiding ziekenhuis 1913 en tuinmuur, begane grond

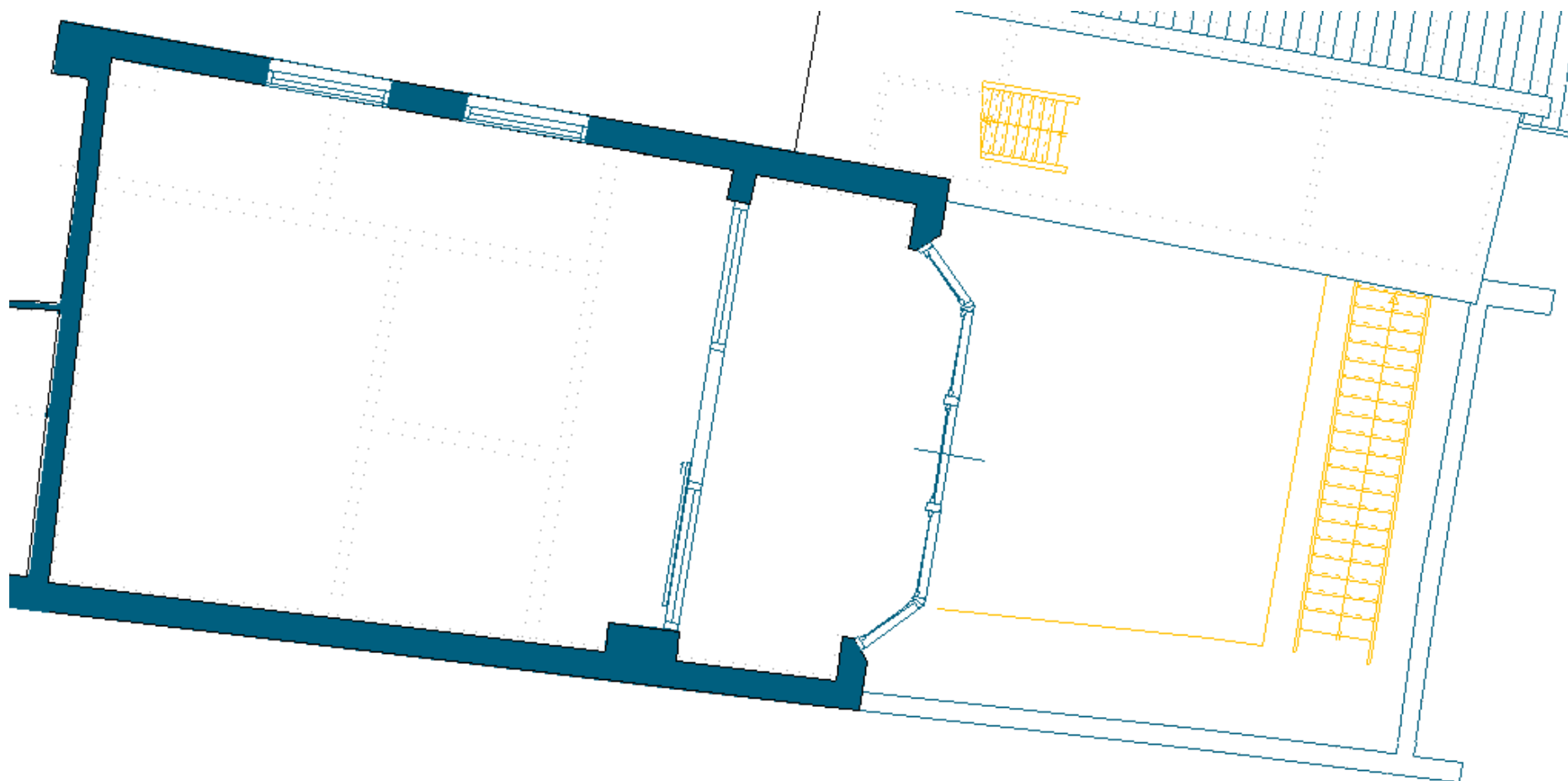
Voormalig weeshuis, verdieping

Uitbreiding ziekenhuis 1913 en tuinmuur, verdieping

Voormalig weeshuis, zolder

Uitbreiding ziekenhuis 1913, ter hoogte bovenste kozijnen

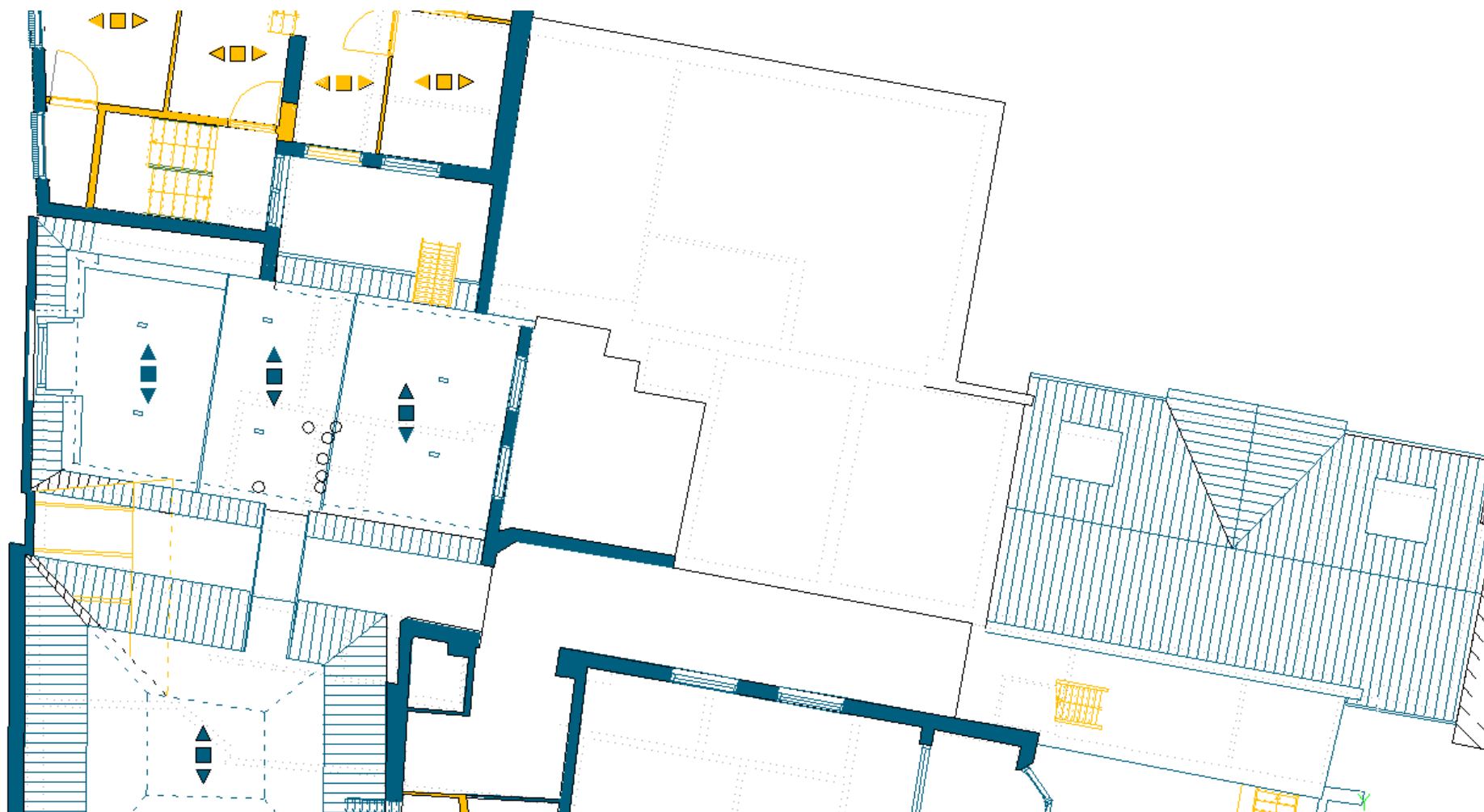
7.14 Waarderingsplattegronden voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928

Voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928, begane grond

Voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928, verdieping

Voormalig Perkswaltje 26 en uitbreiding ziekenhuis 1928, zolder

8. Aanbeveling

8.1 Nader bouwhistorisch onderzoek

Eventuele restauratie en verbouwingsplannen zullen getoetst moeten worden aan deze bouwhistorische verkenning. Op basis hiervan kan een gedegen plan worden gemaakt en zal sloop van waardevolle elementen kunnen worden voorkomen. Met de historisch waardevolle onderdelen dient zo voorzichtig mogelijk te worden omgegaan.

Van groot belang tijdens de komende werkzaamheden is het voorzichtig demonteren van de indifferente plafonds, voorzetwanden en vloerbedekkingen. De kans is aanwezig dat waardevolle historische interieurelementen tevoorschijn komen. Een bouwhistoricus dient in dat geval geraadpleegd te worden.

Het is te verwachten dat tijdens de komende verbouwing nog meer oude interieurelementen aan het licht komen.

Nader bouwhistorisch onderzoek zal de kennis van de bouw- en verbouwgesciedenis vergroten.

Aangezien een verbouwing van het interieur aan de orde is, zou een kleurhistorisch onderzoek aanvullende informatie op kunnen leveren. Onder de huidige verflagen zal de oorspronkelijke kleurstelling tevoorschijn komen. Kleurhistorisch onderzoek is een onderdeel van bouwhistorisch onderzoek, met als doel zowel de historische en architectonische kwaliteiten, als de technische staat en eigenaardigheden van de verflagen te achterhalen en te documenteren. Het kleurhistorische onderzoek kan hierdoor een bijdrage leveren aan een goed restauratieplan, door verschillende opties en keuzen ten aanzien van de historische verflagen en oude kleuren te verwoorden.¹³

8.2 Verwachting

Balklagen

Boven de verlaagde plafonds zullen balklagen tevoorschijn komen uit 1869, 1887-1900, 1913 en 1928. Ze zullen een nog beter inzicht geven in de bouwfasering van het complex.

Vloeren

Op de begane grond (vermoedelijk ter plekke van de oude gangen en portalen) zullen onder de huidige vloerbedekking granito vloeren verborgen zitten.

Wanden

Het is te verwachten dat achter de voorzetwanden in de verschillende appartementen de afwerking van 1928 tevoorschijn zal komen. In het voormalige weeshuis of de voormalige woning van Perkswaltje 26 zullen mogelijk negentiende-eeuwse interieurafwerkingen aan het licht komen.

¹³ Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Info restauratie en beheer 25: Kleuronderzoek*, Zeist 2005

Bronnen

Literatuur:

- R. Blijdenstijn, R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2000
- G.J.M. Derks, M.F. Fermo, F.R. van Weezel Errens, *Architectuur en stedenbouw in Friesland 1850-1940*, Zwolle 1994
- M. Eskens, L. van der Laan, B. Lamberts: Willem Cornelis de Groot (1853-1939): Architect in Friesland, 2009
- E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen: Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2001
- G.P. Karstkarel, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*, Zutphen 1985
- G.P. Karstkarel, *419x Friesland: Van Slijkenburg tot Moddergat*, Leeuwarden 2005
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag 2009
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Info restauratie en beheer 25: Kleuronderzoek*, Zeist 2005

Internet:

- www.google.nl/maps
- www.frieslandopdekaart.nl
- www.tresoar.nl
- www.watwaswaar.nl
- <http://www.sintanthonygasthuis.nl/info.asp?objectid=24>
- www.wcdegroot.nl
- www.beeldbankleeuwarden.nl

Tekeningen:

- Blauwdruk W.C. De Groot, 1928
- Verbouwingstekening Verdieping vm Perkswaltje 24, architectenbureau Ir. J.E. Wiersma, 1964
- Verbouwingstekeningen Van Manen en Zwart Architecten, 1988-1991
- Opmetingstekeningen Adema Architecten, 2017

Bijlage

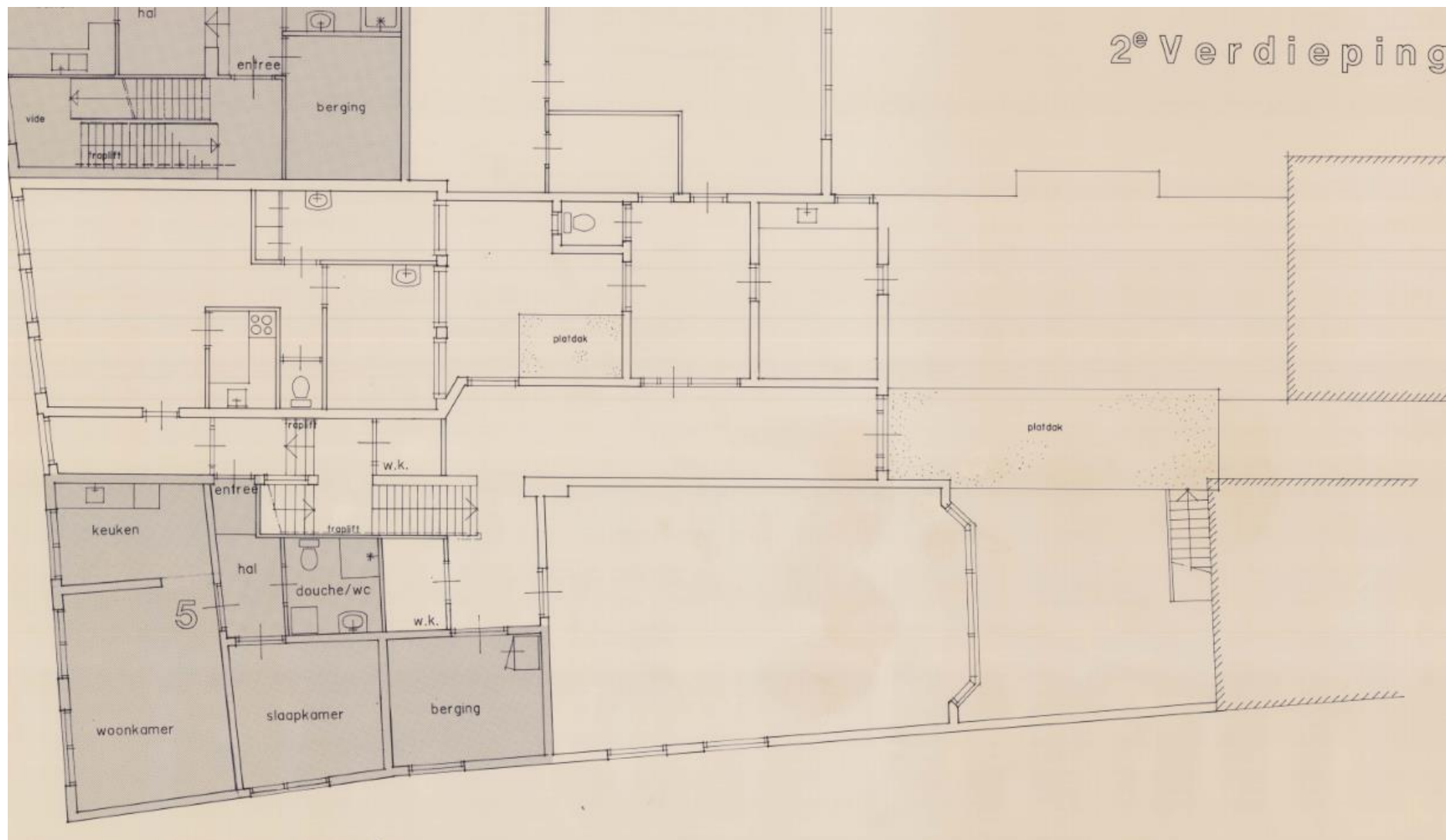
I

Verbouwingstekeningen Van Manen en Zwart Architecten, 1988-1991

II

Bestek en voorwaarden, waarnaar zal worden aanbesteed: het afbreken van twee woningen en het maken van een nieuw huis op het Perkswaltje te Leeuwarden, Leeuwarden 1869

**BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
ARCHITECTUURHISTORIE
DENDROCHRONOLOGIE
ARCHIEFONDERZOEK
RESTAURATIEADVIES**

0646792698

INFO@REITSEDEVRIES.NL

REITSEDEVRIES.NL